

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы
Құқық қорғау органдары академиясы

ДЮСЕНОВА АЙНУР МАДИНАРОВНА

«МОРАЛЬДЫҚ ЗИЯНДЫ ӨТЕУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ»

«7м04203-Құқықтану» білім беру бағдарламасы бойынша құқық магистрінің
академиялық дәрежесін алу үшін диссертация

Ғылыми жетекшілер:

ЖЗП кафедрасының доценті

PhD докторы Ж.Құмарбекқызы

АЗП кафедрасының аға оқытушысы

З.Ғ.М.

Тулеуова Молдир Ерлановна

Қосшы қ., 2023 жыл

ТҮЙІНДЕМЕ

Диссертациялық зерттеу Қазақстан Республикасындағы моральдық зиянды өтеу институтының жалпы сипаттамасы, келтірілген моральдық зиянның мөлшерін айқындау және оны өтеуді қамтамасыз ету тәртібін жетілдіру, аталған санаттағы азаматтық істерді қараудың сот практикасын және отандық заңнаманы жетілдіру бойынша өзекті мәселелеріне арналған.

Диссертацияның құрылымы зерттеудің мақсатына және одан туындайтын міндеттерге байланысты. Жұмыс кіріспеден, екі тараудан (төрт бөлімнен) қорытындыдан, пайдаланылған көздер тізімінен тұрады.

Диссертация көлемі 91 баспа бет.

РЕЗЮМЕ

В диссертационном исследовании автор рассмотрит общую характеристику и состояние института компенсации морального вреда в Республике Казахстан, совершенствование порядка определения размера причиненного морального вреда в стране и обеспечения его возмещения, актуальные вопросы судебной практики рассмотрения гражданских дел данной категории страны и совершенствования отечественного законодательства.

Структура диссертации зависит от цели исследования и вытекающих из него задач. Работа состоит из введения, двух глав из четырех частей, заключения, списка использованных источников.

Объем диссертации 95 печатная страница.

RESUME

In the dissertation research, the author will consider the general characteristics and state of the institute of compensation for moral damage in the Republic of Kazakhstan, improving the procedure for determining the amount of moral damage

caused in the country and ensuring its compensation, topical issues of judicial practice in civil cases of this category of the country and improving domestic legislation.

The structure of the dissertation depends on the purpose of the research and the tasks arising from it. The work consists of an introduction, two chapters of four parts, a conclusion, a list of sources used.

The volume of the dissertation is 91 printed pages.

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ	5

1. МОРАЛЬДЫҚ ЗИЯН КЕЛТІРІЛГЕНІ ҮШІН АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.

1.1. Қазақстан заңнамасындағы моральдық зиянды өтеу институтының тарихы мен қазіргі жағдайы.....13

1.2. Моральдық зиянды өтеуді құқықтық реттеудің шетелдік тәжірибесі.....30

2. АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША МОРАЛЬДЫҚ ЗИЯННЫҢ МӨЛШЕРІН АЙҚЫНДАУ ПРАКТИКАСЫ.

2.1. Моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтау әдістемесі мен тәсілдері.....49

2.2. Моральдық зиянды өтеу туралы істерді соттардың қарау ерекшеліктері мен мәселері68

ҚОРЫТЫНДЫ.....89

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ.....94

ҚОСЫМША А. ТАРИФТІК КЕСТЕСІ.....97

ҚОСЫМША Б. ЕНГІЗУ АКТІСІ.....103

ҚОСЫМША В. КЕЙБІР НОРМАТИВТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРГЕ
ӨЗГЕРТУЛЕР МЕН ТОЛЫҚТЫРУЛАР ЕНГІЗУ ЖӨНІНДЕГІ
ҰСЫНЫСТАРДЫҢ САЛЫСТЫРУ КЕСТЕСІ.....107

АЕК – Айлық есептік көрсеткіш

АҚШ - Америка Құрама Штаттары

ӘҚБтК – Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі

ГАК - Германияның Азаматтық кодексінің

Жоғарғы Соттың нормативтік қаулы – Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы №7 «Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңнаманы қолдануы туралы» нормативтік қаулысы.

КСРО - Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы

ҚР ҚК – Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің

ҚР АҚ - Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің

ҚР АПК - Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің

ҚР ҚПК – Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі

МАҚС - Мамандандырылған ауданаралық қылмыстық соты

Тұжырымдама – Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы

ТМД - Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы

КІРІСПЕ

Жүргізілетін зерттеудің өзектілігі. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығымен Тұжырымдама бекітілді.

Тұжырымдаманың 1-тармағында моральдық зиян мөлшерін айқындаудың заңнамада бекітілген өлшем шарттары жоқтығы көрсетілген.

Сонымен қатар, тұжырымдаманың 4.5-тармағында материалдық емес (моральдық) зиянды өтеу институтын тұтастай қолдану саласы, оны өтеу шарттары, сондай-ақ оның мөлшерін айқындау мәселелері ҚР АҚ деңгейінде заңнамалық тұрғыдан шешуді қажет екендігі де айқындалған.

Тұжырымдаманың негізгі идеясы моральдық зиянды өтеу саласындағы заңнаманы өтеу мөлшерін айқындау бөлігінде жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізу болып табылады, бұл заңнаманы бірыңғай түсіндіруге және қолдануда біркелкі тәжірибеге мүмкіндік береді. Моральдық зиянды өтеу туралы заңнама, сондай-ақ әділ шешім қабылдау үшін азаматтық құқықтарды тиісті түрде қамтамасыз ету.

Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне моральдық зиянды өтеу саласындағы заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігін негіздеу қажет.

Өзін құқықтық деп жариялаған мемлекет адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің жоғары деңгейімен, жалпы адамзаттық құндылықтардың үстемдігімен сипатталатыны жалпы мойындалған. Бұл ретте бұзылған құқықты барынша әділ, тез және тиімді қалпына келтіруді және (немесе) келтірілген зиянды өтеуді қамтамасыз ету құқықтық мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі болуға тиіс.

Бүгінгі таңда моральдық зиянды өтеу институты заңгер-практиктер де, заңгер-ғалымдар да кеңінен талқыланатын тақырып. Бұл жеке тұлғаны, оның жеке мүліктік емес құқықтары мен игілігін қорғау мәселелері меншікті қорғаумен бірдей басымдыққа айналып келе жатқанын, демек, моральдық зиянды өтеу институтының қоғам сұранысына ие болғанын көрсетеді.

Сонымен бірге, моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтау мәселесі, әсіресе, Қазақстан Республикасының сот жүйесі үшін өзекті және шешімін таппаған мәселе және сот тәжірибесінде үнемі туындайтын даулы мәселелердің бірі болып қалып отыр.

ҚР АҚ 9-бабына сәйкес азаматтық құқықтарды сот арқылы қорғау әдістерінің бірі моральдық зиянды өтеу болып табылады.

ҚР АҚ 951-бабына сәйкес моральдық зиян «жеке және заңды тұлғалардың жеке мүлдіктік емес игіліктер мен құқықтарын, оның ішінде моральдық немесе физикалық азаптауды (қорлау, тітіркену, күйзеліс, ашу, ұят) бұзу, азайту немесе айыру болып табылады. жәбірленушінің өзіне қарсы жасалған құқық бұзушылық нәтижесінде бастан кешкен (шыдаған, басынан өткерген) үмітсіздік, дене ауыруы, құнсыздануы, жайсыз күйі және т.б.».

Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысына сәйкес моральдық зиян деп тікелей моральдық және дене азаптары түсініледі, ол құқыққа қарсы мінез-құлықтың зиянды нәтижесінің салдары болып табылады.

Моральдық зиянды өтеу туралы талап қоюға жауапкердің талапкерге тән немесе психикалық азап шегуге әкеп соққан заңсыз әрекетті кінәлі жасауы, ол сотта дәлелденуге тиіс, сондай-ақ келтірілген азаптың сипаты, кінәлі болуы негіз болып табылады.

ҚР АҚ-нің 952-бабында моральдық зиянның мөлшерін анықтау кезінде жәбірленушінің оған келтірілген моральдық зиянның ауырлығын субъективті бағалауы да, моральдық және физикалық азаптың дәрежесін көрсететін объективті деректер де ескерілетіні белгіленген. жәбірленуші есепке алынады: қол сұғушылық объектісі болған игіліктің өмірлік маңыздылығы (өмір, денсаулық, ар-намыс, қадір-қасиет, бостандық, тұрғын үйге қол сұғылмаушылық және т.б.); құқық бұзушылық зардаптарының ауырлығы (жақын туыстарын өлтіру, мүгедектікке, бас бостандығынан айыруға, жұмыстан немесе үйден айыруға әкеп соқтырған дене жарақатын келтіру және т.б.); жалған, жала жабатын ақпаратты таратудың сипаты мен көлемі; жәбірленушінің өмір сүру

жағдайлары (жұмыс, отбасы, шаруашылық, материалдық, денсаулығы, жасы және т.б.), назар аударуға тұрарлық басқа да жағдайлар.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңнаманы қолдануы туралы» қаулысында бұл мән-жайлар: жәбірленушінің бастан өткерген психикалық және физикалық азап дәрежесі, жәбірленушінің кінәсінің нысаны, қашан оның болуы осы азаптың орнын толтыру үшін қажет.

Осылайша, ұлттық заңнамада әрбір нақты жағдайда азаматқа физикалық және психикалық азапты өтеу мөлшерін анықтау үшін арнайы кестелерді қолдана отырып есептеуге болатын азап шеккені үшін төленетін ақшалай төлемдердің мөлшерін анықтаудың шұғыл қажеттілігі туындағанын атап өтеміз. Жеке адам құқықтарының әртүрлі бұзылуларына қатысты олардың жәбірленуші үшін қауіптілік сипаты мен дәрежесіне байланысты болжанатын моральдық зиянның өтемақысы мөлшерінің кестесін әзірлеу қажет және заңды түрде анықталған жағдайларға байланысты әрбір жеке жағдайда моральдық зиянды өтеу мөлшері анықталуы керек формуланы бекіту қажет.

Бұл айтылған тақырыптың өзектілігін растайды және жоғарыда аталған мәселелерді кешенді теориялық және қолданбалы зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеу мақсаты – келтірілген моральдық зиянның мөлшерін айқындау және оны өтеуді қамтамасыз ету тәртібін жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу міндеттері

- Қазақстан заңнамасындағы моральдық зиянды өтеу институтының тарихы мен қазіргі жағдайына шолу жасау.
- моральдық зиянды өтеуді құқықтық реттеудің шетелдік тәжірибесіне салыстырмалы талдау келтіру.
- моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтау әдістемесі мен тәсілдерін жетілдіруге ұсыныс енгізу.
- моральдық зиянды өтеу туралы істерді соттардың қарау ерекшеліктері мен мәселерін шешуге ұсыныс енгізу.

Зерттеу объектісі – келтірілген моральдық зиянның мөлшерін айқындау және оны өтеуді қамтамасыз ету тәртібін жетілдіру жөнінде қоғамдық қарым-қатынастар.

Зерттеу тақырыбы – Қазақстан Республикасының азаматтық және қылмыстық құқықтары нормаларының жиынтығы, Қазақстан Республикасының Жоғарығы сотының моральдық шығынды өтеу туралы қаулылары, халықаралық, шетелдік және ТМД елдерінің заңнамалары, сонымен қатар, сот актілері.

Зерттеуді жүргізудің әдістері мен әдіснамалық негіздері – жұмыстың әдіснамалық негізін материалистік диалектика категориялары құрайды. Зерттеу әдістемесіне ақпарат алу мен өндеудің әртүрлі жалпы ғылыми және нақты ғылыми әдістері мен құралдарын қолдану кіреді. Диссертациялық зерттеу анализ және синтездің жалпы ғылыми әдістерін қолдана отырып, рефераттан нақты, жүйелік әдіске көтерілді. Зерттеу барысында жеке ғылыми әдістер де қолданылды: салыстырмалы құқықтық, талдау, формальды логикалық.

Ғылыми жаңалықтың негіздемесі. Магистрлік диссертация аясында жүргізілген зерттеу нәтижесінде келтірілген моральдық зиянның мөлшерін айқындау жөнінде ұсыныстар әзірленіп, соның салдарынан оны өтеуді қамтамасыз ету тәртібін жетілдіруге мүмкіндік туады. Диссертацияда тұжырымдалған ұсыныстар қолданыстағы заңнаманы моральдық шығынды өтеуге қатысты заңнамаларды жетілдіруге бағытталады.

Бұрын соңды, аталған зерттеу тақырыбы бойынша заң ғылымдарының докторлары М.К. Сулейменов және Ю.Г. Басинның «Азаматтық құқық» атты оқулықтарында талқыланып, түсінік берілген. Сонымен қатар, С.Н. Бачурин, А.В. Клочков және А.Т.Табунщиковпен аталған тақырыпта ғылыми жұмыстар жүргізілген.

Қорғауға шығарылатын ережелер.

1. ҚР АҚ 951-бабының 1-бөлігіне сәйкес моральдық зиянның негіздемесін реттейді, алайда негіздеме саналатын құқық бұзушылықтың түрлеріне жіктелмеген. Сондықтан, сот аталған санаттағы азаматтық істерді қарау

барысында субъективтік бағалаумен ғана шектеледі. Өтемақы мөлшерін бағалаудың нақты критерийлері мен әдістерінің болмауына байланысты моральдық зиянды өтеудің негіздері мен мөлшерін анықтау мақсатында Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысының 8 тармағы келесі редакцияда толықтырылсын: «Соттар моральдық зиян өтемақысының мөлшерін анықтаған кезде, тарифтік схемаға сәйкес жәбірленушіге қарсы жасалған құқық бұзушылықтардың түрлеріне қарап жүзеге асыруы тиіс.» Қосымша А.

2. Өтемақы мөлшеріне әсер ететін маңызды параметрлерді анықтап бағалау мақсатында Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысының 8 тармағы келесі редакцияда толықтырылсын: «Соттар іс бойынша шешім шығарған кезде өтемақы мөлшеріне әсер ететін мән-жайларды бағалау мақсатында сарапшы-психологтарды тартуы қажет».

3. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1999 жылғы 9 шілдедегі «Қылмыстық процесті жүргізетін органдардың заңсыз әрекеттері салдарынан келтірілген зиянды өтеу жөніндегі заңды қолдану тәжірибесі туралы» N 7 нормативтік қаулысының 2 тармағының төртінші абзацы ҚР ҚПК 41 бабы 3 тармағымен көзделген моральдық зиянның салдарын жою негіздерімен толықтырылып сәйкестендірілуі қажет.

Апробация және нәтижелерін енгізу. Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері ғылыми конференцияда және ғылыми журналда жарияланды. Ғылыми зерттеулердің тұжырымдары ҚР БП жанындағы құқық қорғау органдары академиясының оқу процесіне мен ҚР БП Қоғамдық мүдделерді қорғау қызметінде енгізілді.

1-бөлім. Моральдық зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің қалыптасуы.

1.1. Қазақстан заңнамасындағы моральдық зиянды өтеу институтының тарихы мен қазіргі жағдайы.

Моральдық зиянды өтеу – қоғамның азаматтық-құқықтық саласының негізгі институттарының бірі және сонымен бірге құқығы бұзылған адамды қорғау тәсілі.

Жеке адамның ар-намысына, қадір-қасиетіне, қол сұғылмауына қол сұғу үшін әлеуметтік жауапкершілік идеясы адамзат қоғамы дамуының алғашқы кезеңдерінде, антагонистік таптардың пайда болуымен дамыды.

Ерте феодалдық дәуірде адам тайпадан немесе рудан бөлінбеген, ал сол немесе басқа руға жататын біреудің дене жарақатын алған немесе өлтірген жағдайда бұл бүкіл руға қатысты деп қабылданатын. Осы негізде қанды жауласу әдеті пайда болды. Адам өлтіру, дене жарақатын салу, қорлау үшін қоғамдық сана өзінің қалыптасуының басында жәбірленушіге немесе оның туыстарына таза идеалды зиян үшін азаптан ақшалай сыйақы талап ету құқығын берді, бұл

кейінірек туыстарының жеке басын жазалау дәстүрін ығыстырды. Сол кездің өзінде «қорлағаны үшін» арнайы ақшалай сыйақы тағайындалған.

Сондай-ақ, құл мемлекетінің құрылуымен бұл әдет әлі де жалғасып келе жатқанын атап өткім келеді, бірақ оны мемлекет біртіндеп айыптай бастады. Қанды кек өте ерте жоғала бастады, мысалы, Римде, мемлекеттің қарқынды араласуының арқасында. Содан кейін бұл заңда 12 кесте сыйақы белгіленді: еркін адамның сынған сүйегі үшін - 300 асс, құл үшін - 150 асс, ренжіткені үшін (ұрып - соғу, қорлау, жарақатсыз) - 25 асс және т.б.

Бұл денсаулыққа зиян келтіріп қана қоймай, жәбірленушіге келтірілген азапты материалдық жағынан өтеуге тырысқаны сөзсіз. Кінәліге басқалардың мүліктік құқықтарын бұзғаны үшін ақшалай айыппұл салынды, ол толығымен жәбірленушінің пайдасына шешілді. Зардап шеккендердің пайдасына ақшалай төлемдердің кең таралуы айтарлықтай прогрессивті рөлге ие болды, ол қолданыстағы қанды кек институтын алмастырды. Заң 12 кестелер талион принципін тек дене жарақаттарымен ғана сақтады, егер тараптар жәбірленушінің пайдасына айыппұл салуға келіспеген болса, бұл жағдайда айыппұл жеке қырғынды ресми ауыстыру деп танылды.

Атап айтқанда, жеті жарғыға сүйенген қазақ билері ел ішіндегі дау-жан-жалдар мен саяси маңызы бар мәселелерді тиімді шеше алды.

Жеті жарғының сақталған нұсқасында өзі ел аузынан жинаған 34 нұсқа-үзіндіні береді, онда «...Бұл заңда ең басты болып құн төлеу тұр, қанға – қан, жанға – жан».

Қаулыға сәйкес өлтірілген адамның туыстары қылмыскердің өзін өлтіруге немесе дене мүшесінің жарақат алған дәл сол мүшесін шауып тастауға құқы бар. Дегенмен, екі жақтың келісуі бойынша немесе билердің шешімі негізінде жаза жеңілдетілуі мүмкін. Сол кезде қылмыскер тек белгіленген мөлшерде құн төлеп құтыла алады. Өлтірілген бір кісінің құны: ер кісі үшін 1000 қой, әйел кісі үшін 500 қой. Дене жарақаты үшін де өз құн мөлшері бар. Мысалы, бас бармақ 100 қой, ал шынашақ 10 қой.

Сұлтан немесе қожаны өлтірсе, туыстарына 7 еселенген құн төленеді. Оларға ауыр сөз айтылса – 9 қой, ұрып-соқса 27 қой.

Бұдан басқа «Жеті жарғыда» тағы мынадай нұсқа-баптар да бізге жетіп отыр: Төбелесте мертлік түріне қарай төмендегіше мүліктей көтерген қыз баланың жазасын шешесі шешкен; в) христиан дінін қабылдаған адамның мал-мүлкі тәркіленген [1].

Көптеген заң әдебиеттерінде моральдық зиян бұл жеке адамның құқықтарын бұзатын іс-әрекеттерімен физикалық немесе моральдық азапқа ұшырау деп түсіндірілген [2].

Өзін құқықтық деп жариялаған мемлекет адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің жоғары деңгейімен, жалпы адамзаттық құндылықтардың үстемдігімен сипатталады.

Бұл ретте бұзылған құқықты барынша әділ, тез және тиімді қалпына келтіруді және (немесе) келтірілген зиянды өтеуді қамтамасыз ету құқықтық мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі болуға тиіс.

Тұжырымдаманың 1-тармағында моральдық зиян мөлшерін айқындаудың заңнамада бекітілген өлшем шарттары жоқтығы нақты көрсетілген [3].

Сонымен қатар, тұжырымдаманың 4.5-тармағында материалдық емес (моральдық) зиянды өтеу институтын тұтастай қолдану саласы, оны өтеу шарттары, сондай-ақ оның мөлшерін айқындау мәселелері ҚР АҚ деңгейінде заңнамалық тұрғыдан шешуді қажет екендігі де айқындалған.

Тұжырымдаманың негізгі идеясы моральдық зиянды өтеу саласындағы заңнаманы өтеу мөлшерін айқындау бөлігінде жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізу болып табылады, бұл өз кезегінде заңнаманы бірыңғай түсіндіруге және қолдануда біркелкі тәжірибеге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 29 сәуірдегі № 264 қаулысымен Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат

тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-қимыл жоспары (бұдан әрі – Іс-қимыл жоспары) бекітілген.

Аталған іс-қимыл жоспарының 1.7. тармағына сәйкес материалдық емес (моральдық) зиянды өтеу институтын қолдану салаларын, оны өтеу шарттарын, сондай-ақ оның мөлшерін айқындау бойынша Қазақстан Республикасы Заңының жобасы 2024 жылғы желтоқсанында Әділет министрлігімен және мүдделі мемлекеттік органдар даярлауы қажет [4].

Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне моральдық зиянды өтеу саласындағы заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігін негіздеу қажет.

Моральдық зиянды өтеу – қоғамның азаматтық-құқықтық саласының негізгі институттарының бірі және сонымен бірге құқығы бұзылған адамды қорғау тәсілі.

Жеке адамның ар-намысына, қадір-қасиетіне, қол сұғылмауына қол сұғу үшін әлеуметтік жауапкершілік идеясы адамзат қоғамы дамуының алғашқы кезеңдерінде, антагонистік таптардың пайда болуымен дамыды.

Ерте феодалдық дәуірде адам тайпадан немесе рудан бөлінбеген, ал сол немесе басқа руға жататын біреудің дене жарақатын алған немесе өлтірген жағдайда бұл бүкіл руға қатысты деп қабылданатын. Осы негізде қанды жауласу әдеті пайда болды. Адам өлтіру, дене жарақатын салу, қорлау үшін қоғамдық сана өзінің қалыптасуының басында жәбірленушіге немесе оның туыстарына таза идеалды зиян үшін азаптан ақшалай сыйақы талап ету құқығын берді, бұл кейінірек туыстарының жеке басын жазалау дәстүрін ығыстырды. Сол кездің өзінде «қорлағаны үшін» арнайы ақшалай сыйақы тағайындалған.

Сондай-ақ, құл мемлекетінің құрылуымен бұл әдет әлі де жалғасып келе жатқанын атап өткім келеді, бірақ оны мемлекет біртіндеп айыптай бастады. Қанды кек өте ерте жоғала бастады, мысалы, Римде, мемлекеттің қарқынды араласуының арқасында. Содан кейін бұл заңда 12 кесте сыйақы белгіленді:

еркін адамның сынған сүйегі үшін - 300 асс, құл үшін - 150 асс, ренжіткені үшін (ұрып - соғу, қорлау, жарақатсыз) - 25 асс және т.б.

Бұл денсаулыққа зиян келтіріп қана қоймай, жәбірленушіге келтірілген азапты материалдық жағынан өтеуге тырысқаны сөзсіз. Кінәліге басқалардың мүліктік құқықтарын бұзғаны үшін ақшалай айыппұл салынды, ол толығымен жәбірленушінің пайдасына шешілді. Зардап шеккендердің пайдасына ақшалай төлемдердің кең таралуы айтарлықтай прогрессивті рөлге ие болды, ол қолданыстағы қанды кек институтын алмастырды. Заң 12 кестелер талион принципін тек дене жарақаттарымен ғана сақтады, егер тараптар жәбірленушінің пайдасына айыппұл салуға келіспеген болса, бұл жағдайда айыппұл жеке қырғынды ресми ауыстыру деп танылды.

Атап айтқанда, жеті жарғыға сүйенген қазақ билері ел ішіндегі дау-жан-жалдар мен саяси маңызы бар мәселелерді тиімді шеше алды.

Жеті жарғының сақталған нұсқасында өзі ел аузынан жинаған 34 нұсқа-үзіндіні береді, онда «...Бұл заңда ең басты болып құн төлеу тұр, қанға – қан, жанға – жан».

Қаулыға сәйкес өлтірілген адамның туыстары қылмыскердің өзін өлтіруге немесе дене мүшесінің жарақат алған дәл сол мүшесін шауып тастауға құқы бар. Дегенмен, екі жақтың келісуі бойынша немесе билердің шешімі негізінде жаза жеңілдетілуі мүмкін. Сол кезде қылмыскер тек белгіленген мөлшерде құн төлеп құтыла алады. Өлтірілген бір кісінің құны: ер кісі үшін 1000 қой, әйел кісі үшін 500 қой. Дене жарақаты үшін де өз құн мөлшері бар. Мысалы, бас бармақ 100 қой, ал шынашақ 10 қой.

Сұлтан немесе қожаны өлтірсе, туыстарына 7 еселенген құн төленеді. Оларға ауыр сөз айтылса – 9 қой, ұрып-соқса 27 қой.

Бұдан басқа «Жеті жарғыда» тағы мынадай нұсқа-баптар да бізге жетіп отыр: Төбелесте мерттік түріне қарай төмендегіше мүліктей көтерген қыз баланың жазасын шешесі шешкен; в) христиан дінін қабылдаған адамның мал-мүлкі тәркіленген [1].

Көптеген заң әдебиеттерінде моральдық зиян бұл жеке адамның құқықтарын бұзатын іс-әрекеттерімен физикалық немесе моральдық азапқа ұшырау деп түсіндірілген [2].

Өзін құқықтық деп жариялаған мемлекет адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің жоғары деңгейімен, жалпы адамзаттық құндылықтардың үстемдігімен сипатталады.

Бұл ретте бұзылған құқықты барынша әділ, тез және тиімді қалпына келтіруді және (немесе) келтірілген зиянды өтеуді қамтамасыз ету құқықтық мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі болуға тиіс.

Тұжырымдаманың 1-тармағында моральдық зиян мөлшерін айқындаудың заңнамада бекітілген өлшем шарттары жоқтығы нақты көрсетілген [3].

Сонымен қатар, тұжырымдаманың 4.5-тармағында материалдық емес (моральдық) зиянды өтеу институтын тұтастай қолдану саласы, оны өтеу шарттары, сондай-ақ оның мөлшерін айқындау мәселелері ҚР АҚ деңгейінде заңнамалық тұрғыдан шешуді қажет екендігі де айқындалған.

Тұжырымдаманың негізгі идеясы моральдық зиянды өтеу саласындағы заңнаманы өтеу мөлшерін айқындау бөлігінде жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізу болып табылады, бұл өз кезегінде заңнаманы бірыңғай түсіндіруге және қолдануда біркелкі тәжірибеге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 29 сәуірдегі № 264 қаулысымен Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-қимыл жоспары (бұдан әрі – Іс-қимыл жоспары) бекітілген.

Аталған іс-қимыл жоспарының 1.7. тармағына сәйкес материалдық емес (моральдық) зиянды өтеу институтын қолдану салаларын, оны өтеу шарттарын, сондай-ақ оның мөлшерін айқындау бойынша Қазақстан Республикасы Заңының жобасы 2024 жылғы желтоқсанында Әділет министрлігімен және мүдделі мемлекеттік органдар даярлауы қажет [4].

Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне моральдық зиянды өтеу саласындағы заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігін негіздеу қажет.

Бүгінгі таңда моральдық зиянды өтеу институты заңгер - практиктер де, заңгер - ғалымдар да кеңінен талқыланатын тақырып. Бұл жеке тұлғаны, оның жеке мүліктік емес құқықтары мен игілігін қорғау мәселелері меншікті қорғаумен бірдей басымдыққа айналып келе жатқанын, демек, моральдық зиянды өтеу институтының қоғам сұранысына ие болғанын көрсетеді.

Сонымен бірге, моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтау мәселесі, әсіресе, Қазақстан Республикасының сот жүйесі үшін өзекті және шешімін таппаған мәселе және сот тәжірибесінде үнемі туындайтын даулы мәселелердің бірі болып қалып отыр.

Ең алдымен зерттеу тақырыбы болып табылатын мәселеге қатысты Ата заңымыздың нормаларын атап кеткен дұрыс. Осылайша, Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-баптың 1-тармағына сәйкес адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды және 18-бабының 1 және 2-тармақтарына сәйкес әркімнің жеке өміріне, жеке және отбасы құпиясына қол сұғылмауына құқығы бар [5].

Моральдық зиянды тікелей реттейтін заңнама жүйесінде орталық орынды әрине ҚР АҚ бірқатар нормалары және Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысы алады.

ҚР АҚ 9-бабына сәйкес азаматтық құқықтарды сот арқылы қорғау әдістерінің бірі моральдық зиянды өтеу болып табылады.

ҚР АҚ 951-бабына сәйкес моральдық зиян «жеке және заңды тұлғалардың жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтарын, оның ішінде моральдық немесе физикалық азаптауды (қорлау, тітіркену, күйзеліс, ашу, ұят) бұзу, азайту немесе айыру болып табылады. Жәбірленушінің өзіне қарсы жасалған құқық бұзушылық нәтижесінде бастан кешкен (шыдаған, басынан өткерген) үмітсіздік, дене ауыруы, құнсыздануы, жайсыз күйі және т.б.» [6].

Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысына сәйкес моральдық зиян деп азаматтың өзіне тиесілі өзіндік мүліктік емес игіліктер мен құқықтардың заңға қайшы бұзылуының, кемсітілуінің немесе олардан айырылуының нәтижесінде туындаған жан немесе тән азабын түсіну қажет [7].

ҚР АҚ 952-бабында моральдық зиянның мөлшерін анықтаған кезде жәбірленушінің не оған қарсы жасалған құқық бұзушылық салдарынан ол қайтыс болған жағдайда жақын туыстарының, жұбайының (зайыбының) келтірілген адамгершілік залалдың ауырлығын субъективті бағалауы да, сондай-ақ жәбірленушінің не ол қайтыс болған жағдайда оның жақын туыстарының, жұбайының (зайыбының) жан азабы мен тән азабының дәрежесін дәлелдейтін объективті деректер де: қол сұғу объектісі болған игіліктің (өмір, денсаулық, ар-ождан, қадір-қасиет, бостандық, тұрғын үйге ешкімнің тиіспеуі және т.б.) өмірлік маңыздылығы; құқық бұзушылық зардаптарының ауырлығы (жақын туыстарын өлтіру, мүгедектікке алып келген дене жарақатын салу, бас бостандығынан айыру, жұмыстан немесе тұрғын үйден айыру және т.б.); ұятқа қалдыратын жалған мәліметтер тарату сипаты мен аясы; жәбірленушінің өмір сүру жағдайлары (қызметтік, отбасылық, тұрмыстық, материалдық, денсаулық жағдайы, жасы және басқалары), өзге де назар аударуға тұратын мән-жайлар ескеріледі [6].

Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында бұл мән-жайлар: жәбірленушінің бастан өткерген психикалық және физикалық азап дәрежесі, жәбірленушінің кінәсінің нысаны, қашан оның болуы осы азаптың орнын толтыру үшін қажет [7].

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің 02.11.2022 жылғы №2-20-22-17448 хатына сәйкес 2018-2022 жылдар аралығындағы республикалық соттармен моральдық шығынды өтеу туралы қаралған азаматтық істер бойынша статистикалық есептің мәліметтері келіп түсті.

Еліміздің соттарымен аталған санаттағы азаматтық істерді қарау статистикалық көрсеткіштеріне жүгінетін болсақ соңғы 5 жылда барлығы 4 625 (2018ж. – 1106 іс, 2019ж.- 1092, 2020ж. – 857, 2021 ж.- 872, 2022ж.-698) азаматтық іс қаралған. Оның ішінде 354 (2018ж. – 106 іс, 2019ж.- 85, 2020ж. – 51, 2021 ж.- 63, 2022 жылы – 49) талап арыз толық қанағаттандырылған, қанағаттандырудан бас тартылғандар саны 1 837 іс (2018ж. – 483 іс, 2019ж.- 417, 2020ж. – 354, 2021 ж.- 327, 2022ж.-256), ішінара қанағаттандырылған саны 2 434 (2018ж. – 517 іс, 2019ж.- 590, 2020ж. – 452, 2021 ж.- 482, 2022ж.-393).

Соңғы 5 жылда соттармен барлығы 1 953 879 513 (2018 жылы - 247,3 млн.теңге, 2019 жылы - 388 млн., 2020 жылы -379 млн., 2021 жылы - 437,3 млн., 2022 жыл 9 айында - 502,4 млн.теңге) теңге құрайтын моральдық зиян өндірілген.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотымен аталған санаттағы азаматтық істердің сотта қарауына талдау жүргізілген.

Талдауға сәйкес анықталғандай істердің осындай санаттарын қарау кезінде келесі критерийлерге сүйене отырып, сот жүзеге асыратын ақшалай нысандағы моральдық зиянның өтемақысының мөлшерін анықтау көбірек сұрақтар туғызады: зиян келтірілген адамның физикалық және моральдық азап шегу дәрежесі.

Алайда, заң шығарушының бұл критерийлері нақтыланбаған, дәрежелердің заңнамалық белгіленген шекарасы жоқ, осыған байланысты қайғы-қасіреттің дәрежесін немен анықтау керек, әр нақты жағдайда олардың дәрежесі қандай екенін анықтау үшін келтірілген азапты немен салыстыру керек.

Сот шешімдерінде адамға төленуге тиісті сомаларды есептеудің негіздемелері келтірілмейді, өйткені судьялар моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтаған кезде тек өздерінің ішкі сенімдерінен, парасаттылығынан және әділеттілігінен туындайды.

Осыған байланысты, сот моральдық зиянның мөлшерін анықтайтын шекараларды заңнамалық түрде белгілеуді ұсынған.

Еліміздің әртүрлі аймақтарында моральдық зиян әртүрлі бағаланады.

Мысалы, Г.К. Манабаеваның (11 жыл бас бостандығынан айыру) жауапкер «Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі» мемлекеттік мекемесінен 10 000 000 теңге моральдық зиянды өтеу туралы талап арызы ішінара қанағаттандыру туралы шешім шығарды.

Г. Манабаеваның пайдасына моральдық зиянды өтеу үшін 200 000 (екі жүз мың) теңге өндірілген.

Талап арызды ішінара қанағаттандыруға негіз болды:

25.05.2015 жылы Кентау қалалық соты талапкерді 3 жылға бас бостандығынан айырды. ҚК-нің 58-бабының 6-бөлігіне сәйкес Оңтүстік Қазақстан облысының 19.03.2015 жылғы МАҚС-тың алдыңғы үкімі бойынша неғұрлым қатаң жазаны сiңiру жолымен және жалпы режимдегi түзеу колониясында жазасын өтей отырып, мүлкі тәркіленіп, 11 жыл бас бостандығынан айыру түріндегі жаза түпкілікті тағайындалды.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының 10.07.2018 жылғы қаулысымен, Оңтүстік Қазақстан облысы Кентау қалалық сотының 2016 жылғы 25 мамырдағы үкімі және Оңтүстік Қазақстан облыстық сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының 2016 жылғы 3 тамыздағы қаулысының күші жойылды, қылмыстық іс Манабаеваның іс - әрекеттерінде қылмыстық құқық бұзушылық құрамы болмағандықтан тоқтатылды. ол үшін қылмыстық процесті жүргізетін органның заңсыз әрекеттерінен келтірілген зиянды өтеу құқығы танылды.

Бұл жағдайда Г.К.Манабаева бұған дейін Кентау қалалық сотының күші жойылған үкімі шығарылғанға дейін Оңтүстік Қазақстан облысының қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының 2015 жылғы 19 наурыздағы үкімі бойынша ҚК 259-бабының а), в) 3-тармағы бойынша 11 жылға бас бостандығынан айыруға, яғни оның күші жойылған үкімімен мүлiктiк емес сотталған Бостандық сияқты игiлiктер үйден айырылған жоқ.

Осыған байланысты, талап қоюшының бастан кешкен адамгершілік азаптарының дәрежесін ескере отырып, әділдік пен жеткіліктілік қағидаттарын

негізге ала отырып, сот 200 000 теңге мөлшерінде моральдық зиянның орнын толтыруды айқындайды және бұл сома оған келтірілген моральдық зиянның орнын толтыруды қамтамасыз ету үшін жеткілікті деп есептейді.

Сонымен қатар, Қалжігіт Досыбайұлы Ысқақовтың Түркістан облысы полиция департаменті Кентау қаласының полиция бөлімі мемлекеттік мекемесіне, Түркістан облысы Кентау қалалық сотына қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз әрекеттерімен келтірілген зиянның мөлшерін анықтау туралы және мүліктік зиянды өтеу туралы талап қоюы бойынша № 2-1820 азаматтық іс.

14.01.2019 жылы іс бойынша талапкердің 5 000 000 теңге моральдық зиянды өндіріп алу туралы талап арызын ішінара қанағаттандыру туралы сот шешімі шығарылды (судья А. Кененбаева).

Шешімге апелляциялық шағым түсті. Апелляциялық саты шағымды қарап, сот шешімін өзгеріссіз қалдырды. Талаптарды қанағаттандыруға келесі жағдайлар негіз болды.

Оңтүстік Қазақстан сотының қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соты 10.06.2011 жылғы үкімімен кінәлі деп танылып, ҚК-тің 259-бабы 3-тармағының «б» тармағы бойынша 10 жылға бас бостандығынан айырылды.

Оңтүстік Қазақстан облыстық сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының 2011 жылғы 26 шілдедегі қаулысымен үкім өзгеріссіз қалды.

Алайда, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының 2018 жылғы 12 маусымдағы қаулысымен Оңтүстік Қазақстан облысының Мамандандырылған ауданаралық сотының 2011 жылғы 10 маусымдағы үкімі және Оңтүстік Қазақстан облыстық сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының 2011 жылғы 26 шілдедегі қ. Ысқақовтың қарым-қатынастарындағы қаулысы жойылды, қылмыстық іс жүргізудің тоқтатылғаны оның қылмыстық құқық бұзушылық құрамының әрекеттерінде және оның

артында қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз әрекеттерінен келтірілген зиянды өтеу құқығы танылды.

Сот ҚР АҚ-нің 951-бабы 3-тармағының 2) тармақшасының талаптары негізінде аталған мән-жайларды талап қоюды ішінара қанағаттандыру үшін жеткілікті деп тапты. Алайда, ұсынылған моральдық зиян сомасы-15 000 000 теңгені асыра бағалап, Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі РММ жауапкерінен 5 000 000 теңгені өндіріп алды.

Сондай-ақ, олардың сипатын (қамауда болу ұзақтығы және т. б.) ескере отырып, заңсыз немесе негізсіз қылмыстық қудалау барысында процестік мәжбүрлеу шаралары мен қылмыстық жазаларды қолданғаны үшін ақшалай түрде моральдық зиянның мөлшерін немесе шегін белгілеу қажет.

Сонымен қатар, соттар моральдық зиянның едәуір аз мөлшерін өндіріп алуда, өйткені қазіргі уақытта өмір сүру жағдайлары едәуір жақсарды, қарапайым өмірде азаматтар көп ақша табуға мүмкіндік алады, азаматтық қоғамы бар дамыған елдерге бағытталған зайырлы, демократиялық құндылықтарды ұстанады.

Өтемақы мөлшерін анықтау үшін оңалтылатын адамның жынысы, жасы, әлеуметтік жағдайының да маңызы зор екені даусыз. Сондықтан да жоғарыда аталған әдісті дамыту қажет.

Сонмен қатар, СҚО Петропавл қаласының № 2 сотының 2018 жылғы 24 қаңтардағы шешімімен Айна Әнуарбекқызы Батулинаның Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігіне моральдық зиянды өтеу туралы талап қою талаптары ішінара қанағаттандырылды.

Іс материалдарымен расталғандай, СҚО Петропавл қалалық сотының 2016 жылғы 26 қыркүйектегі үкімімен А. А. Айтуллина ҚР ҚК 28 – бабының 5-бөлігі, 361-бөлігі, 2-бабының 28-бөлігі, 5-бөлігі, 369-бөлігі 2-бөлігі бойынша 510 айлық есептік көрсеткіш-1 010 820 теңге мөлшерінде айыппұл салынып, мүлкі тәркіленді Қылмыстық жолмен алынған не мемлекеттік қызметте қандай да бір

лауазымды атқару құқығынан өмір бойы айыра отырып, Қылмыстық жолмен алынған қаражатқа сатып алынған сотталғанның меншігінде.

Солтүстік Қазақстан облыстық сотының қылмыстық істер жөніндегі апелляциялық сот алқасының 2016 жылғы 8 қарашадағы қаулысымен СҚО Петропавл қалалық сотының 26 қыркүйектегі үкімі өзгеріссіз қалды.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының 2017 жылғы 14 ақпандағы № 2 уп-7-17 қаулысымен Айтуллина айну Әнуарбекқызына қатысты көрсетілген үкімнің және қаулының күші жойылды. А. А. Хайруллинаға қатысты қылмыстық іс оның әрекеттерінде қылмыстық құқық бұзушылық құрамының болмауына байланысты тоқтатылды.

А.А. Айтуллина 10 000 000 теңге мөлшерінде моральдық зиянның өтемақысын өтеу туралы талап қойды.

Істің белгіленген мән-жайларынан көрініп тұрғандай, талапкерді айыппұл салу, Қылмыстық жолмен алынған барлық мүлікті тәркілеу, сот шешімі бойынша жұмыстан босату түрінде қылмыстық жауапкершілікке заңсыз тарту оған ашулану, ашулану, депрессия, реніш және әділеттіліктің әділдігіне деген реніш сезімін білдіретін моральдық азап әкелді, өйткені ол бұл туралы білді оның кінәсіздігі мен оған негізсіз айып тағылған қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысы жоқ.

Бұл ретте, талап қоюшының әділеттілік пен жеткіліктілік қағидаттарын басшылыққа ала отырып, құқықты бұзу салдарының ауырлығына сүйене отырып, азап шегуіне объективті баға бере отырып, 1-сатыдағы сот талапкердің моральдық зиянды өтеу бөлігіндегі талаптары ішінара қанағаттандырылуға жатады деп негізді түрде есептеді. Келтірілген моральдық зиянды өтеу үшін ақылға қонымды және жеткілікті болып 600 000 теңге мөлшерінде ақшалай өтемақы табылады.

Барлық қаралған істер бойынша Заңсыз соттау, қылмыстық жауапкершілікке заңсыз тарту, қамауға алудың жолын кесу шарасы ретінде

заңсыз қолдану, үй қамағына алу, кетпеу туралы жазылу нәтижесінде келтірілген моральдық зиянды өтеу туралы талап-арыздар қойылды.

Мұндай істер бойынша дәлелдемелер тақырыбында соттар, әдетте, келесі заңды фактілерді қамтиды:

1) талапкерге моральдық немесе физикалық азап шеккен әрекеттер (әрекетсіздік) болған ба, олар нені білдірді және қашан жасалды;

2) талапкердің қандай жеке мүліктік емес құқықтары осы әрекеттермен (әрекетсіздікпен) бұзылған және олар қандай материалдық емес игіліктерге қол сұғады;

3) жәбірленушінің жеке ерекшеліктерін ескере отырып, олардың дәрежесін негізге ала отырып, талапкердің адамгершілік немесе физикалық азаптары қандай болды.

Моральдық зиянның мөлшерін айқындау кезінде соттар қылмыстық процесті жүргізетін органдардың әрекеттері заңсыз деп танылатын сәттер мен мерзімдерді айқындайтын мән-жайларға назар аударады.

Атап айтқанда, адамның қамауға алынуына немесе бұлтартпау шарасын қолдануға не қамауға алу немесе бас бостандығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаны өтеуге байланысты қамауда болуының заңсыздығына, адам ақталған, қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылықты көздейтін ҚК-тің бабына жасалған біліктілігі өзгерген жағдайларда, оны жасағаны үшін ұстауға немесе айыптауға жол берілмейтін күдік немесе айыптау кезінде қамауда ұстау немесе осы бап бойынша жаңа, неғұрлым жеңіл жаза тағайындау немесе айыптаудың бір бөлігін үкімнен алып тастау және осыған байланысты жазаны төмендету.

Берілген моральдық зиянның өтемақысының мөлшеріне әсер ететін негізгі критерийлер бойынша Соттар азаматтың қамауда немесе түзеу мекемесінде болу мерзімінің ұзақтығын ескереді. Қосымша критерийлер: адамға қатысты кетпеу туралы жазылу түріндегі бұлтартпау шарасын сайлау, жұмыстан босату, заңсыз қылмыстық жауапкершілікке тарту салдарынан денсаулығының

нашарлауы, заңсыз соттау салдарынан туындаған отбасылық өмірдегі проблемалар және т. б.

Талдау көрсеткендей, жалпы соттар осы санаттағы істерді дұрыс шешеді, келтірілген зиянға пропорционалды түрде өндіріп алу мөлшерін анықтайды, бұған мұндай істерді апелляциялық және кассациялық тәртіпте қайта қараудың сот тәжірибесі дәлел бола алады.

Осылайша, талданған кезеңде Тараптар шағымданған барлық шешімдердің күші жойылмай және өзгеріссіз қалдырылды.

Облыс соттарының азаматтық іс жүргізу Заңы нормаларын (оның ішінде азаматтық істерді қарау және шешу, істерді сот талқылауына дайындау, сот актілерін шығару мерзімдері бөлігінде) елеулі бұзушылықтарына да жол берілмейді.

Талдау жүргізу барысында 1 сатыдағы соттардан аталған санаттағы істерді қарау кезінде туындайтын проблемалық мәселелер келіп түсті, олар мынадай түрде көрсетіледі.

ҚР ҚПК-нің 4-тарауының және ӘҚБтК-нің 48-тарауының нормаларында жауапқа заңсыз тартылған адам мүліктік зиянды өтеу туралы талаппен істі тоқтату, өзге де заңсыз шешімдердің күшін жою немесе өзгерту туралы қаулы шығарған органға (лауазымды адамға) жүгінуге құқылы екендігі көзделген. Егер істі жоғары тұрған орган (лауазымды адам) немесе сот тоқтатса, зиянды өтеу туралы талап заңсыз қаулы шығарған органға (лауазымды адамға) жіберіледі. Егер судья қараған істі жоғары тұрған сот тоқтатса, зиянды өтеу туралы талап заңсыз қаулы шығарған судьяға жіберіледі. Кәмелетке толмаған адам оңалтылған жағдайда зиянды өтеу туралы талапты оның заңды өкілі мәлімдей алады.

ӘҚБтК-нің 869-бабында: егер оңалту немесе зиянды өтеу туралы талап қанағаттандырылмаса не адам қабылданған шешімге сәйкес келмесе, ол азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен сотқа жүгінуге құқылы.

ҚР ҚПК-нің 72-бабында көзделген: егер осы тарауда көзделген тәртіппен зиянды өтеу туралы талап беру үшін алты ай мерзім өткізіп алса, адам азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен сотқа жүгінуге құқылы.

Көбінесе талапкерлер осы талаптар бойынша қылмыстық қудалау органдарына және заңсыз сот актісін шығарған сотқа залалды өтеу туралы талаппен жүгінбейді. Олар бұл талапты азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қояды.

Талап қою арызын қабылдау сатысында талап арыз пп тәртібімен қайтарылуға жата ма деген сұрақ туындайды. ҚР АПК-нің 152-бабы 1-тармағының 1-тармағы (сотқа дейінгі тәртіп сақталмаған) не сот талап қою арызын қабылдап, залалды өтеудің өзге тәртібінің болуына байланысты талап қоюды қанағаттандырудан бас тарта отырып, талап қоюды мәні бойынша қарауға тиіс.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, еліміздің аталған санаттағы істерді қарайтын соттары анықталған проблемаларды шешудің келесі жолдары ұсынылады:

- моральдық зиян келтіргені үшін төлемдерді есептеу үшін кесте әзірлеу қажет, онда өтемақы мөлшеріне әсер ететін барлық маңызды параметрлер көзделетін болады;

- соттар іс бойынша шешім шығарған кезде сарапшы-психологтарды тартуы қажет;

- талапкердің моральдық зиянды өтеу сомасын негіздеуге сілтеме жасаған барлық фактілерді растайтын дәлелдемелерді сот отырысына ұсыну тікелей міндеті деп танылуын.

Осыдан кейін 2015 жылғы 27 қарашадағы № 7 ӘК НП-ға тиісті өзгерістер енгізу туралы мәселе қаралсын.

Өтемақы мөлшері оңалтылатын адамның жынысын, жасын, әлеуметтік мәртебесін есепке алмай, процестік мәжбүрлеудің неғұрлым қатаң түрінен

неғұрлым қатаң түріне қарай ұлғаюы бойынша процестік мәжбүрлеудің түріне байланысты болуы тиіс деп санаймын.

1.2. Моральдық зиянды өтеуді құқықтық реттеудің шетелдік тәжірибесі.

Моральдық зиян азаматтың өмірі мен денсаулығына зиян келтіретін заңсыз әрекеттермен, сондай-ақ материалдық емес игіліктерге қол сұғатын немесе азаматтардың жеке мүліктік емес құқықтарын, сондай-ақ азаматтардың мүліктік құқықтарын бұзатын заңсыз әрекеттер жасау жолымен келтірілуі мүмкін.

Шетелдік тәжірибені зерттеу көбінесе өз және шетелдік заңнаманың кемшіліктерін немесе артықшылықтарын көруге көмектеседі, сонымен бірге жаңалықтар енгізуге арқылы заңнамалық жүйені жетілдіреді.

Моральдық зиянды өтеу принципін бәрінен бұрын игерген ел Англия, ағылшын құқығы зиянды өтеу кезінде оларды материалдық және материалдық

емес зиян деп бөлмейді. Зиянның заңсыз әрекеттермен немесе шартты бұзумен келтірілгенін қарамастан, ол бастысы нақты және ауыр болса, өтелуге жатады [8].

Жалпы ереже бойынша, мүліктік залал үшін өтемақы тағайындау кезінде сот келтірілген зиянның мөлшерін соқыр түрде басшылыққа алуға міндетті емес: құқық бұзушының адалдығын ескере отырып, сот оған тек келтірілген мөлшерде ғана емес, одан да көп жауапкершілікті жүктей алады. Нақты шығындардан асатын қалдық моральдық зиян үшін сыйақы болып табылады. «Қыздың азғыруында» көрсетілген зиян үшін сыйақының бір жағдайында судья Англияда шығын мөлшері туралы мәселені шешетін алқабилерге жүгініп, ағылшын құқығы шамамен әсер ету үшін қойылатын талаптарды білетіндігін көрсетті. Бұл жағдайда қыздың экономикалық зияны 20 шиллингтен аспауы мүмкін, деп түсіндірді судья, қазылар алқасы толығымен еркін сыйақы тағайындауға құқылы [9].

Таза моральдық зиян, бір жағынан, кінәліні жазалау сияқты, ал екінші жағынан жәбірленушіге жеке өтемақы ретінде моральдық зиянды өтеудің жалғыз түрі емес. Ағылшын құқығы азаматтық айналымда үлкен рөл атқаратын өтемақының өзіндік түрін жасады. Бұл номиналды зиян (nominal damages) деп аталады, ол өте құрметті, содан кейін өте қорлайтын сипатқа ие, онда моральдық сыйақы сәттері де ескеріледі.

Бұл жағдайда жәбірленуші тек өзіне белгілі құқықты тануға ұмтыла алады және қосымша қандай да бір сыйақы талап ете алады: сот құқықты танытады және жауапкерден бірнеше шиллинг өндіреді. Бұл бірнеше шиллинг тек талапкердің құқығын растап ғана қомайды, сонымен қатар, жауапкерді бұзушы деп таниды. Кейде талапкерге үлкен моральдық қанағат бере отырып, номиналды зиян басқа жағдайларда талапкердің құқығына менсінбейтіндігін көрсетеді, бұл соңғысы шынымен зиян келтірген кезде болады, бірақ моральдық тұрғыдан ол оған лайық.

Мұндай сыйақыларды (менсінбеушілікпен залалдарды) тағайындау өзін-өзі қорғау шегінен асып кеткені туралы талап-арызда, әсіресе, баспасөз өкілдеріне моральдық зиян мен зиян келтіргені үшін талап қоюда жиі кездеседі.

Моральдық зиянды өтеу туралы талаптардың айқын басым болуына қарамастан, Англияда ұзақ уақыт бойы лорд Венслидан Линчке қарсы негізгі қағида: «Материалдық азап пен мазасыздықты заңмен бағалауға болмайды және олар үшін өтемақы талап ете алмайды, егер олар басқа зияндармен біріктірілмесе». Басқаша айтқанда, ағылшын құқығы бойынша азап немесе материалдық залал болмаған жағдайда моральдық зиянды өтеуді талап ету (төменде талқыланатын бірнеше жағдайларды қоспағанда) мүмкін емес. Мұндай шағымдар жай ғана қабылданбайды.

Сонау XIV ғасырда. Англияда «шабуылдау деликті» деп аталатын белгілі болды, оған сәйкес адам психикалық азаптың өте нақты түрін өтей алады - «шабуыл қаупінен немесе физикалық байланыс қаупінен қорқу». Мұндай шараның негізгі мақсаты қоғамдық тәртіпті сақтау және қолдау болды.

Жалпы заң дамып келе жатқанда, психикалық ауырсыну мен азап үшін ақшалай өтемақыға әкелетін физикалық зияннан басқа, көбірек деликтер пайда болады.

Бұл жерде мыналарды ажыратуға болады: заңсыз қамауға алу немесе түрмеге жабу (жалған түрме); шетел аумағына басып кіру (құрлыққа қол сұғу); жала жабу: ауызша (жала жабу) және жазбаша (жалау); шартты бұзуға әкеп соққан сөз байласу (конспирация, шартты бұзуға итермелеу); авторлық құқықтың бұзылуы.

Бірақ тиісті талаптар ұсынылған кезде, соттар олардың «тазалығын» (талаптың шынайылығын) тексереді, т.б. талапты негіздеу кезінде басқа да ақшалай зиян, мысалы, физикалық азап немесе материалдық залал көрсету қажет. 1970 жылға дейін деликтердің осы санатына құқық бұзушылықтың келесі түрлері де жатады: азғыру, зинақорлық, күйеу жігітті (қалыңдықты) азғыру, некеге тұру туралы уәдені бұзу.

1970 жылғы Англиядағы құқықтық реформа (Әртүрлі ережелер) аталған деликттерден туындайтын талаптарды олардың физикалық азаптармен байланысын негіздеместен психикалық азаптың орнын толтыру үшін маңызды деп таныды.

Моральдық зиян азаматтың өмірі мен денсаулығына зиян келтіретін заңсыз әрекеттермен, сондай-ақ материалдық емес игіліктерге қол сұғатын немесе азаматтардың жеке мүліктік емес құқықтарын, сондай-ақ азаматтардың мүліктік құқықтарын бұзатын заңсыз әрекеттер жасау жолымен келтірілуі мүмкін.

Шетелдік тәжірибені зерттеу көбінесе өз және шетелдік заңнаманың кемшіліктерін немесе артықшылықтарын көруге көмектеседі, сонымен бірге жаңалықтар енгізуге арқылы заңнамалық жүйені жетілдіреді.

Моральдық зиянды өтеу принципін бәрінен бұрын игерген ел Англия, ағылшын құқығы зиянды өтеу кезінде оларды материалдық және материалдық емес зиян деп бөлмейді. Зиянның заңсыз әрекеттермен немесе шартты бұзумен келтірілгенін қарамастан, ол бастысы нақты және ауыр болса, өтелуге жатады [8].

Жалпы ереже бойынша, мүліктік залал үшін өтемақы тағайындау кезінде сот келтірілген зиянның мөлшерін соқыр түрде басшылыққа алуға міндетті емес: құқық бұзушының адалдығын ескере отырып, сот оған тек келтірілген мөлшерде ғана емес, одан да көп жауапкершілікті жүктей алады. Нақты шығындардан асатын қалдық моральдық зиян үшін сыйақы болып табылады. «Қыздың азғыруында» көрсетілген зиян үшін сыйақының бір жағдайында судья Англияда шығын мөлшері туралы мәселені шешетін алқабилерге жүгініп, ағылшын құқығы шамамен әсер ету үшін қойылатын талаптарды білетіндігін көрсетті. Бұл жағдайда қыздың экономикалық зияны 20 шиллингтен аспауы мүмкін, деп түсіндірді судья, қазылар алқасы толығымен еркін сыйақы тағайындауға құқылы [9].

Таза моральдық зиян, бір жағынан, кінәліні жазалау сияқты, ал екінші жағынан жәбірленушіге жеке өтемақы ретінде моральдық зиянды өтеудің жалғыз түрі емес. Ағылшын құқығы азаматтық айналымда үлкен рөл атқаратын өтемақының өзіндік түрін жасады. Бұл номиналды зиян (nominal damages) деп аталады, ол өте құрметті, содан кейін өте қорлайтын сипатқа ие, онда моральдық сыйақы сәттері де ескеріледі.

Бұл жағдайда жәбірленуші тек өзіне белгілі құқықты тануға ұмтыла алады және қосымша қандай да бір сыйақы талап ете алады: сот құқықты танытады және жауапкерден бірнеше шиллинг өндіреді. Бұл бірнеше шиллинг тек талапкердің құқығын растап ғана қомайды, сонымен қатар, жауапкерді бұзушы деп таниды. Кейде талапкерге үлкен моральдық қанағат бере отырып, номиналды зиян басқа жағдайларда талапкердің құқығына менсінбейтіндігін көрсетеді, бұл соңғысы шынымен зиян келтірген кезде болады, бірақ моральдық тұрғыдан ол оған лайық.

Мұндай сыйақыларды (менсінбеушілікпен залалдарды) тағайындау өзін-өзі қорғау шегінен асып кеткені туралы талап-арызда, әсіресе, баспасөз өкілдеріне моральдық зиян мен зиян келтіргені үшін талап қоюда жиі кездеседі.

Моральдық зиянды өтеу туралы талаптардың айқын басым болуына қарамастан, Англияда ұзақ уақыт бойы лорд Венслидан Линчке қарсы негізгі қағида: «Материалдық азап пен мазасыздықты заңмен бағалауға болмайды және олар үшін өтемақы талап ете алмайды, егер олар басқа зияндармен біріктірілмесе». Басқаша айтқанда, ағылшын құқығы бойынша азап немесе материалдық залал болмаған жағдайда моральдық зиянды өтеуді талап ету (төменде талқыланатын бірнеше жағдайларды қоспағанда) мүмкін емес. Мұндай шағымдар жай ғана қабылданбайды.

Сонау XIV ғасырда. Англияда «шабуылдау деликті» деп аталатын белгілі болды, оған сәйкес адам психикалық азаптың өте нақты түрін өтей алады - «шабуыл қаупінен немесе физикалық байланыс қаупінен қорқу». Мұндай шараның негізгі мақсаты қоғамдық тәртіпті сақтау және қолдау болды.

Жалпы заң дамып келе жатқанда, психикалық ауырсыну мен азап үшін ақшалай өтемақыға әкелетін физикалық зияннан басқа, көбірек деликтер пайда болады.

Бұл жерде мыналарды ажыратуға болады: заңсыз қамауға алу немесе түрмеге жабу (жалған түрме); шетел аумағына басып кіру (құрлыққа қол сұғу); жала жабу: ауызша (жала жабу) және жазбаша (жалау); шартты бұзуға әкеп соққан сөз байласу (конспирация, шартты бұзуға итермелеу); авторлық құқықтың бұзылуы.

Бірақ тиісті талаптар ұсынылған кезде, соттар олардың «тазалығын» (талаптың шынайылығын) тексереді, т.б. талапты негіздеу кезінде басқа да ақшалай зиян, мысалы, физикалық азап немесе материалдық залал көрсету қажет. 1970 жылға дейін деликтердің осы санатына құқық бұзушылықтың келесі түрлері де жатады: азғыру, зинақорлық, күйеу жігітті (қалыңдықты) азғыру, некеге тұру туралы уәдені бұзу.

1970 жылғы Англиядағы құқықтық реформа (Әртүрлі ережелер) аталған деликттерден туындайтын талаптарды олардың физикалық азаптармен байланысын негіздеместен психикалық азаптың орнын толтыру үшін маңызды деп таныды.

Ағылшындық моральдық зиянды өтеу жүйесі өзінің күнделікті икемділігімен және терең практикалық мәнімен таң қалдырады. Осылайша, жауапкердің әзіл-қалжың үшін талапкерге жол-көлік оқиғасы кезінде күйеуінің аяғының жарақаттанғанын айтуы немесе шындыққа сәйкес келмейтін басқа да мәліметтерді айтуынан туындаған ауруға байланысты зиян, өтемақыға жатады.

Жүргізуші болмаған кезде көлік қозғалып, көше бойымен домалап кеткен. Балалармен серуендеп, көшедегі бұрылыстың артына қалдырған талапкердің әйелі жылдамдықпен келе жатқан көлікті көріп, бұрышта келе жатқан балалардан шошып кеткен. Ол бұрышқа жүгірді, сол кезде жол-жөнекей өтіп бара жатқандар оған көліктің сипаттамасы бойынша оның ұлына ұқсайтын баланы қағып кеткенін айтты.

Бұл жаңалық жәбірленушіні жүйке күйзелісіне ұшыратып, көп ұзамай өлімге әкелді. Жәбірленушінің күйеуінің талабы қанағаттандырылды, бірақ мұндай шешімнің дұрыстығына көптеген судьялар мен ғалымдар талапты жәбірленушінің өзі оқиғаны көрген және ол туралы өтіп бара жатқан адамдардың сөздерінен білмеген жағдайда ғана қанағаттандыруға болады деп сенген [10].

Жоғарыда аталған шешімде көрсетілген принциптерді әзірлеудің негізі Кинг пен Филлипс (1963) решение бойынша шешім болды. Оның жағдайлары келесідей. Такси жүргізушісі жолдың бос екендігіне көз жеткізу үшін артқа қарамай, көлікті артқа қарай жүргізді. Нәтижесінде көлік велосипедпен жүрген баланы жарақаттады. Оқиға орнынан небәрі 60-70 метр қашықтықта орналасқан үйде болған баланың анасы айқайлағанын естіп, терезеден қарап, көліктің баласының көшіп кеткенін көрді. Ол ауыр ауруға әкеліп соқтырған қатты жүйке соққысын бастан өткерді. Іс көптеген дау-дамайларды тудырды, олар жүргізуші ананың апатқа куә болу мүмкіндігін болжай алар ма еді, жоқ па деген мәселеге байланысты болды. Осы пікірлердің айырмашылығына байланысты Лордтар палатасының сот ісін қанағаттандырған Кинг пен Филлипс шешімі ерекше маңызға ие болды, өйткені ол судьялар арасында бірлік болмаған бірқатар маңызды сұрақтарға нақты жауаптар берді.

Біріншіден, психикалық азапты өтеу жағдайында құқыққа қарсы әрекет жәбірленушіге тікелей қауіп төндіруі қажет емес екені анықталды.

Екіншіден, талапкер оқиғаны бақылай алатындай жағдайда болуы шарт емес [11].

Моральдық зиян және оның орнын толтыру мәселесі Англияға қарағанда Еуропа континентінде біршама басқаша дамыды. Германияда бұл институттың баяу дамуы рим құқығының үстемдігімен түсіндіріледі, моральдық зиянды өтеудің толық жүйесін әзірлеуге үлгермеген.

Германияда ұзақ уақыт бойы рим құқығы моральдық зиян мен моральдық мүдделерді мүлде ескермейді, тек зиян мен ақшамен бағаланатын мүдделерді

есепке алды деген пікір басым болды. Сондықтан Германияның рим құқығында бұл мәселе бойынша ежелгі құқықтың мұрагерлік принциптері дамымаған.

20 ғасырдың басына дейін рим құқығының аудармашылары қайнар көздерінің жалпы мағынасына саңырау болып қалды және өтелуге жататын зиян тек экономикалық залал, ақшалай зиян деп түсінілуі керек деген абсолютті ақиқат ретінде мойындады. «Еркін адам ағзасы ақша құнын қабылдамайды» деген сияқты көздердің қарабайыр сөздері бірінші орынға қойылды, бұл адам денесінің жоғалуына байланысты зиянның жалпы бағасы емес, объективті баға сияқты. бір немесе басқа құрбанға арналған адам денесінің мүшесі. Неміс ғалымдары жоғарыда айтылған сөз өтемақы туралы ескі көзқарастардың экономикалық реституция ретіндегі жаңғырығы екенін және көп жағдайда адам ағзасының органдарына материалдық салық салуға қарсы реакция болуы мүмкін екенін мүлдем ескермеді. ескі күндерде үстемдік еткен, 12 кестенің заңдарымен бекітілген (содан кейін кесілген көз, кесілген қол және т.б. үшін).

Дегенмен, неміс ғалымдарының римдік мәтіндерге деген барлық құрметті көзқарасымен Германиядағы халықтық құқықтық сана дереккөздерге деген құрметсіздікті көрсетті, ерте кезден Шмерценгельд сияқты институтты дамыды, яғни ауырсыну үшін, азап үшін ақшалай сыйақы.

Бұл ақшалай сыйақының мөлшерін судья әр жолы ауыртпалық дәрежесіне қарай анықтап отырды.

Осылайша, рим құқығының ескі дәстүрі азаматтық кодексті құрастырушыларға материалдық емес зиянды өтеу идеясына кедергі келтірді. Неміс Азаматтық кодексін құрастырушылар экономикалық емес зиянды өтеуге арналған бірнеше баптар енгізгенімен, олар мұны өз еркіне қарсы, күшпен, алым-салық төлеуге тура келгендей жасады деген ойдан арылу қиын. кейбір сәнді доктрина, жергілікті қатаң теңгерілген және тексерілген құқықтық принциптер жүйесінде бөтен және, мүмкін, бөтен элементке орын беру.

Моральдық зиян түсінігін кодекстен толық шығаруға ауыр жағдайлар кедергі келтірді. Ең алдымен, жарақат пен дене ауыруын өтеу туралы

ережелердің (Шмерценгельд) Саксондық Азаматтық кодексі, 1839 жылғы 5 қыркүйектегі Вирттемберг заңы, Баден заңы сияқты жекелеген заңнамалардың меншігіне айналғанымен санасу қажет болды. 1845 жылғы 6 наурыздағы Заң және т.б. Бұл қаулылар халық өмірінде терең тамыр жайды: енді оларды елемеуге болмайды. Жалпы империялық заңнаманың кодексінде, дәлірек айтсақ, 1871 жылғы Германияның Қылмыстық кодексінде дене жарақатының барлық жағдайларында кінәлі адамға тағайындалатын жазалардан басқа, 6 мыңға дейін арнайы сыйақы (Буссе) белгіленетін ереже болды. одан жәбірленушінің пайдасына баға белгіленуі мүмкін [12].

Қылмыстық судьяға мұндай өкілеттіктер берілсе (6 мың белгіге дейін Буссенің ең жоғары мөлшерін тағайындау соттың қалауы үшін жеткілікті мүмкіндік берді), онда азаматтық судьяны олардан неліктен айыру керек? Әрі қарай. Физикалық азап үшін сыйақы берілгенде, табиғи сұрақ туындайды: жәбірленушіге психикалық ауырсыну немесе басқа азап үшін одан бас тарту әділетті ме? Неліктен физикалық азапты бөліп алып, басқа азаптарды көлеңкеде қалдыру керек? Ақшалай емес зиян үшін ақшалай өтемақы тағайындау өз алдына ешқандай айыпты, адамгершілікке жат ештеңені қамтымайтынын басқа елдердегі сот тәжірибесінің күнделікті мысалдары дәлелдейді. Көршілес Швейцарияда моральдық зиянды өтеу міндеттемесі заң мәтініне енгізілді [13].

Шындығында, неміс соттары азаматтық кодекс енгізілгенге дейін де моральдық зиянды қанағаттандырусыз қалдырған емес. Бұл әдетте жанама түрде жасалды: жарақат немесе дене ауыруы үшін қосымша сома тағайындау немесе мүліктік залалды өтеу деген желеумен, мысалы, экономикалық тұрғыдан дәл есептеу мүмкін емес зиян (әйелдің бейнесін бұзу), есімді теріс пайдалану) және судьяға мұндай сұрақтарды «еркін соттау арқылы» шешуге құқық беретін Азаматтық іс жүргізу туралы Жарғы шыққаннан кейін жиі қолданылды.

Практикада қолданылған моральдық зиянды өтеу азаматтық құқықтың қолданыстағы нормаларында қолдау табуға тырысты, ал ГАК авторлары бұл құбылыспен толықтай ілесу үшін қандай да бір жолмен есептеуге мәжбүр болды.

өмір. Осылайша, МКК-нің 847-тармағында былай делінген: Дене жарақаты немесе денсаулығының бұзылуы, сондай-ақ бас бостандығынан айыру жағдайында жәбірленуші мүліктік зиянды құрамайтын зиянды әділ өтеуді талап ете алады [14].

847-бөлімге сәйкес жауапкершілік жалпы моральдық «зиян» үшін өтемақы анықтау арқылы жарақат немесе физикалық ауырсыну үшін бұрыннан бар ақшалай сыйақыдан асып түседі.

Дене жарақаттарымен және денсаулығының бұзылуымен қатар, бас бостандығынан заңсыз айыру және әйелдердің ар-намысына қол сұғудың ерекше түрі үшін жауапкершілік қарастырылған. Бірақ ГАК моральдық зиянның басқа жағдайларын толығымен елемейді.

Адамның келбеті бұзылған адам моральдық зиян үшін өтемақы талап ете алады, бірақ мұны «беделіне нұқсан келген» жасай алмайды. «Моральдық азап» үшін сыйақы заңды түрде айырылмаған адамға беріледі. бас бостандығынан айырылған, бірақ айырылған адам мүліктік зиянды өтеуден басқа қанағаттандыруды алмайды (заңсыз) Осылайша, ГАК 823-тармағы бұзушыға зиянды өтеу міндетін жүктейді. жәбірленушінің өміріне, дене бітіміне, денсаулығына, бостандығына, мүлкіне қасақана немесе абайсызда зиян келтіруден келтірілген, жеке адамның заңмен қорғалатын құқықтары туралы ештеңе айтпайды.

847-тармақта келтірілген тізімнің толық екеніне ешкім күмәнданбауы үшін ГАК 253-тармақ енгізілді, ол жалпы ереже ретінде мүліктік залалды көрсетпейтін залал үшін ақшалай өтеуді талап етуге болады. заңда арнайы қарастырылған. Ал заң тікелей мына жағдайларды ғана қарастырады: сотталушы некеге тұруға уәде бере отырып, әйелді кінәсіздіктен айырған кезде (§ 1300); денеге немесе денсаулыққа зиян келтіру (физикалық зиян – § 847); бас бостандығынан айыру (§ 847); әйелді қорқыту, алдау арқылы бірге тұруға итермелеу (§ 1300).

Неміс Азаматтық кодексінің моральдық зиян үшін жауапкершілікті тарылту тенденциясын әзірлеушілердің кейбір ерекше сақтығымен, соттың өкілеттіктерін кеңейтуден қорқуымен және т.б., егер бұл жағдайда басқа себеп анық болмаса, түсіндіруге болар еді. Бұл себеп неміс жазушыларының мүліктік емес залалды өтеудің мүмкін еместігі туралы Рим құқығының айғағы ретінде жалпыгерман құқығымен берік игерілген ескі дәстүрге қызмет етуінде жатыр.

Сонымен қатар, неміс азаматтық құқығының тағы бір ерекшелігі бар. Азаптау жауапкершілігі саласында ақшалай өтемақы барлық құқық бұзушылықтар үшін әмбебап қорғаныс құралы болып табылады. ГАК - нің 249-параграфы зиянды өтеу үшін жауапкершілікті өтеудің негізгі қағидаты ретінде анықтайды, егер құқық бұзушылық болмаса, жәбірленуші тарапты оның жағдайына қайтару. Бірақ егер мұндай қалпына келтіру мүмкін болмаса немесе қалпына келтіру нәтижесінде алдын-ала толық өтеу мүмкін болмаса, онда жауапты адам келтірілген зиянды ақшамен өтеуі керек (п. 1 § 251).

Германияда моральдық зиянды өтеу мүмкіндігі тек заңда нақты көрсетілген жағдайларда ғана шектеледі деген қорытынды жасауға болады, бірақ сол кезде де келтірілген зиянды ақшалай өтеу тек заңды қалпына келтіру мүмкін болмаған жағдайда ғана жүзеге асады. тараптардың құқық бұзушылық жасалғанға дейін болған жағдайын және жеке тұлғаның мүдделері, қатаң көзделгеннен басқа, азаматтық заңмен қорғалатын мүдделерге жатпайтындығы. Бірақ тәжірибе басқаша талап етеді. Ал бұл жерде жалпы құқық (Common Law) жүйесімен ортақтық бар. Қазіргі уақытта Германиядағы соттар жеке құқықтарды қорғау саласында конституцияның ережелерін және қазіргі қоғамдағы жеке құқықтар меншік құқығынан маңыздырақ болуы керек принципті басшылыққа алады.

Нәтижесінде сот тәжірибесінде моральдық зиянды өтеуге әкеп соғуы мүмкін деликттердің келесі түрлері дамыды: жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын бұзу; жеке тапсырыс фактілерін жалған түрде әшкерелеу; жәбірленушінің аты мен бейнесін пайдалану.

Және ең бастысы, моральдық зиянды өтеу тағайындалуы мүмкін жеке өмір саласындағы құқық бұзушылықтардың түрлерін нақты белгілейтін американдық деликттік заңнан айырмашылығы, неміс заңнамасы мен тәжірибесі жоғарыда аталған деликт түрлерімен шектелмейді. Соттар өз қалауы бойынша Персонличкеит шеңберіндегі кез келген құқық бұзушылық үшін моральдық зиян келтіргені үшін ақшалай өтемақы тағайындай алады. Алайда іс жүзінде соттар мұндай мүмкіндікке сирек жүгінеді. Көбінесе соттар әрбір жағдайда азаматтық кодекстің нормаларын, Конституцияның нормаларын, сондай-ақ «Авторлық құқықты қорғау туралы» заңды (авторлық құқық) кеңінен түсіндіру әдісін пайдаланады.

Осындай сот тәжірибесіне қарамастан, Германияда моральдық зиянды өтеу мәселесі әлі түпкілікті шешілген жоқ деп айта аламыз [15].

Романдық елдер Германияға қарағанда рим құқығының бағынуынан оңай құтылды. Өлі формализмнің құқықтық нормаларын қолдануға қарсы тұратын, жанды, жігерлі және жанашыр романдық судья ауыр моральдық зиянды марапаттау идеясының кең таралуына ықпал етті.

Рим құқығында кінәсіз адамға келтірілген кез келген зиян, бірақ әсерсіз және қанағаттандырусыз қалуы керек деген ұстанымды жеткілікті түрде қолдау таппай, абстрактілі құндылық ретінде мемлекет пайдасына ғана емес, сонымен бірге тікелей жәбірленушінің пайдасына да берілген. Романдық судья бұл жағынан классикалық құқықпен байланысты үзіп, дербес жолға түсті.

Франциядағы ұлы революциядан көп бұрын моральдық зиян үшін жәбірленушінің ақшалай сыйақысын анықтайтын сот шешімдері бар. Жеке адамның қадір-қасиеті, басқа біреудің даралығын құрметтеу туралы доктринасы бар революция адамдардың санасында тек қоғамдық және жекеменшік салаларға енуді қанағаттандыру қажеттілігі туралы идеяны күшейте алады. жәбірленушінің жеке құқықтары.

Төңкеріс салдарының бірі болған азаматтық кодексте моральдық зиян туралы тікелей шешім болмаса да, сот тәжірибесі зиян келтірген әрекет кезінде

экономикалық және экономикалық емес зиянды өтеу жолымен жүрді. басқасына және қиянат жасаушының кінәсі болған жағдайда [16].

Егер француз судьясы «зиян» ұғымын неліктен мүліктік зиян деп түсіну керек деп сұраса, ол бұған өзінің ар-ожданында да, ұлттық құқықтық санада да қанағаттанарлық жауап таба алмас еді. Тарихи құқық мектебі игерген және қолдаған дәстүр ғана оған классикалық заң ғылымының жоғарғы билігі Рим құқығы бұйырғандай осылай белгілейтінін айтады. Біздің көз алдымызда ашылып жатқан жаңа өмір жағдайларымен, жаңа мәселелермен және құқық пен адам игілігінің жаңа концепцияларымен салыстырғанда ескі билік тым әлсіз болды. «Француз судьяларының жеке заттарын қорғауды түсінетіндігі сонша, тіпті әйелінің опасыздығына ренжіген күйеу де азғырушыдан сыйақы талап ете алады, дегенмен іс жүзінде мұндай талаптар зиянның шынайылығы мен ауырлығына күмән келтіреді. сондай-ақ әйелімен ымыраға келушілік қарым-қатынаста болғаны үшін кінәлі деп танылған адамға, әсіресе мұндай мінез-құлық тек күйеуіне ғана емес, бүкіл отбасына да моральдық зиян келтіргені дәлелденсе, талап қоюы бар [17].

Моральдық зиянды өтеудің әдеттегі жағдайлары ауызша қорлау мен жала жабу, жазбаша және баспа түрінде, әйелдердің ар-намысына нұқсан келтіру, басқа біреудің атын және бүркеншік атын заңсыз пайдалану (әдеби немесе театр), сайлау кезінде бөтеннің тегін теріс пайдалану, заңсыз айыру болып табылады. бостандық, тіпті сайлау құқығы, басқа біреудің үйіне басып кіру, шабуыл жасау, денсаулыққа зиян келтіру және т.б. 3; туыстарының қайтыс болуы ата-аналарына, балаларына, аға-інілері мен апа-сіңлілеріне моральдық зиянды өтеуді талап ете алады. Олардың мүлікте мұрагер болуы міндетті емес, нақты зиянның бар екендігін дәлелдеу жеткілікті. Моральдық зиян көбінесе жәбірленушілердің қылмыстық істерде азаматтық талапкер ретінде шығуына негіз болады. Сот бұрын сотталушы айыпталып отырған қылмыс бойынша күдікті болған адамдарды азаматтық талапкер ретінде таныған, ал сот оның

қылмыстық әрекетті талапкерге беру әрекетімен жауапкердің оған моральдық зиян келтіргенін негізге алған жағдайлар болды [18].

Француздың деликт құқығы саласында моральдық зиянды өтеу институты азаматтардың жеке мүдделерін қорғайды, атап айтқанда: дененің қол сұғылмауына, ар-намысына және беделіне құқығы; адамды дараландыратын барлық нәрсеге құқық (оған ат пен бейнеге құқық кіреді); кәсіптік қызмет пен хат алмасу құпиясына құқығы; Авторлық құқықтар; еркін жүріп-тұру және кәсіп таңдау құқығы.

Францияда моральдық зиянды өтеу шарттық жауапкершілік жағдайлары үшін де қолданылады, өйткені моральдық зиянды өтеу мәселесін талаптың келісім-шартты бұзуға немесе бұзуға қатыстылығына байланысты басқаша шешуге негіз жоқ деп есептейді [19].

Тіпті Францияға қарағанда, моральдық зиянды өтеу принципі Италияда сіңісіп кеткен, ол құқықтық көзқарастары жағынан оған жақын. Италияндықтардың жиі жеке қақтығыстары кезінде адамдар арасындағы дуэль кейде қарапайым кісі өлтіру мен басқа да қылмыстардың алдын алу құралы болып табылады.

Сонымен қатар, моральдық зиянды өтеу үшін құқық бұзушыны тағайындау Италияда жиі тітіркенуден туындаған қылмыстардың ғана емес, сонымен бірге дуэлдің де алдын алды. Италияда біз моральдық зиянды өтеудің қызу жақтастарын табамыз, дегенмен бұл жерде профессор Габба және басқалар сияқты осы мекеменің ең дарынды қарсыластары шығады.

Міне, итальяндық тәжірибедегі моральдық зиянның кейбір мысалдары. Неаполитан кассациялық соты (1896 жылғы 13 шілдедегі шешім) оны «отбасының әкесінің басшылығынан» айыру арқылы отбасына келтірілген моральдық зиянды өтеу деп таныды. 1898 жылы 10 мамырда Гено соты бұзылған электр трамвай вагонында «қауіпті сапарға» барған жолаушыға 1400 лира сыйақы берді. Жұмыстан орынсыз қуылып, жала жабылған ұстазға 15 мың лир сыйақы берілді. 1909 жылы 8 мамырда Флоренция апелляциялық соты қайтыс

болған әйелімен заңсыз қарым-қатынаста болған адамнан күйеуіне қайтыс болғаннан кейін қалған хат-хабарларды оқу кезінде анықтаған ақшалай сыйақы тағайындады. Италияда сот тәжірибесі, мысалы, кәмелетке толмағандардың азғындық немесе зинақорлық істері үшін моральдық зиянды өтеуді үнемі жақтайды. «Басқалардың ар-намысына нұқсан келтіретін әрекеттер ренжіген адамның жағдайын нашарлатып қана қоймайды, бұл оның экономикалық әлауқатының тікелей төмендеуіне ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар әрбір азаматтың сол ләззаттарды өзі үшін сақтап қалуға құқығы бар деген пікірді де қорлайды. өмірді рахатқа бөлейтін және бақытты ететін жоғары дәрежедегі, бұл тыныштық, жан тыныштығы, үй және отбасы тыныштығы [20].

Моральдық залал үшін өтемақы тағайындау кезінде итальяндық соттар талапкерді өзінің абыройлы ақшасын бағалауды талап етуге итермелейтін ішкі себептерді зерттеуге басымдық бермейді. «Судья сотқа қатысушылардың психологиясын қалпына келтіре алмайды және қалпына келтірмеуі керек», - деп үйретеді Флоренция апелляциялық сотының жоғарыдағы шешімі, - ол тек маңызды мүддемен санасу керек, ал егер бар болса, құқықты мойындауы керек» [21].

Палермодағы кассациялық сот ер адам некеге тұру туралы уәдемен немесе мұндай уәдесіз азғырған кәмелетке толған болса да, қылмыстық заң бойынша мұндай әрекеттің жазасыз қалғанына қарамастан, зиянның орнын толтыруды талап ету құқығын таниды, өйткені мұндай әйел материалдық шығынға ұшырап қана қоймай, «намыс пен болашағынан айырылады» (1909 жылғы 1 сәуірдегі шешім). Моральдық зиян туралы доктринаның таралуына заң әдебиетінің бір бөлігі тарапынан жиі қойылатын және кейбір сот шешімдерінде байқаусызда көрсетілген күшті қарсылыққа қарамастан, жалпы алғанда, институт бұл жерде қолайлы жағдайға ие [22].

20 ғасырдың екінші жартысында АҚШ институттың рөлін күшейту тенденциясы күрт өсті: моральдық зиянды өтеу. Америка Құрама Штаттарындағы соттар психикалық азапты тудырғаны үшін жиі қудалай

бастады. Бұл тәжірибе әсіресе «Техас ісі» деп аталатын оқиғадан кейін танымал болды, бұл кезде қаржылық компаниялардың қатыгездікпен өндіріп алу әрекеттері жеке адамдар арасында үлкен эмоционалды күйзеліс тудырды. Бұл Джорджия мен Огайо штаттарында да болды.

Джорджия ісінде салық инспекторы теледидардың тағы бір тозуын алу үшін жәбірленуші 11 жастағы қыз тұрған үй-жайға кіруге әрекеттенді. Қыздар оны кіргізбей қойғандықтан, ол түрмемен қорқытып, есікті қақты. Мұның бәрі қызды қатты қорқытты, ол үйде жалғыз қалудан қорқа бастады, ұйқысы жоғалды, жүйке спазмдары пайда болды. Штаттың апелляциялық соты қорқыныштан туындаған физикалық зиян (осы жағдайдағыдай) қорқыныш қасақана немесе өрескел абайсыздықтан туындаған жағдайда өтеледі деп тапты.

Огайо штатында несие ақысын жинаушылар да бірқатар заңсыз әрекеттермен айналысты, соның ішінде борышкерлердің жұмыс берушілеріне күн сайын телефон соғып, қате төлеушілерге қарсы шара қолдануды талап етіп, борышкерлерді алаңдатып, тіпті ауруға шалдықтырды. Штаттың Жоғарғы соты борышкерлердің талаптарын қанағаттандырды [23].

Осы және басқа да мысалдар американдық сот тәжірибесі, егер ол ұйқының жоғалуы, бас ауруы және денсаулықтың басқа түрлерінің бұзылуымен көрінсе, эмоционалдық күйзеліс салдарынан туындаған моральдық зиянды өтеу мүмкіндігін мойындағанын көрсетеді. Практика мұндай психикалық толқуларды деликт талаптары ережелері бойынша өтемақы төленетін физикалық азаппен байланыстырды.

Тәжірибеде психикалық азапты физикалық азаптар санатында қорытындылау үшін негіз болатын критерий әзірленбеген. Соттар әр жолы нақты мән-жайларға сүйенеді. Психикалық азапқа негізделген шағымды жоққа шығарудың мысалын Пенсильвания ісінен табуға болады. Күміс үйлену тойын өткізуге келісім-шарт жасасу кезінде талапкердің қонақтарынан пальто қорғау үшін кеңес беруді талап еткен жауапкердің қызметкерлері оны қорлау мен психикалық азапқа ұшыратқаны үшін талапкер оған 20 000 АҚШ доллары

көлемінде сыйақы беруді талап еткен. , талапкер мен мейрамхананың иесі кеңес беру туралы келісімге келді және талапкер оларды алдын ала төледі. Штаттың Жоғарғы соты бұл жағдайда «азаптау» маңызды емес және оны «дене зияны» санатына теңестіруге болмайды деп, талапты қанағаттандырудан бас тартты.

Айта кету керек, психикалық азапты дене жарақатымен теңестіретін соттар өте талғампаз. Бұл мұндай «физикалық азапты» «өркениеттің сөзсіз серіктері» болып табылатындардан ажырату қажеттілігімен түсіндіріледі, ал соңғысының ауқымы өте шексіз.

Психикалық азап қасақана емес, абайсыздықтан туындаған жағдайда өтемақы алу мүмкіндігі туралы мәселе одан да қиын. Бұл жерде соттар жәбірленушінің сезімталдығының жоғарылауынан туындайтын кәдімгі деп санауға болатын жағдайлардан айырмашылығы, тек ерекше жағдайларда ғана олардың орнын толтыру мүмкіндігіне сүйенеді.

Сөйтіп, жәбірленушіге жақын туысының қайтыс болғаны туралы хабары бар жеделхатты қате жеткізген телеграф компаниясына қатысты шешім шығарылды. Гипертониялық аурумен ауыратын адресаттың бұл хабары шок күйіне, өміріне қауіп төндіретін жағдайға әкелді. Апелляциялық сот Огайо және Джорджия істері бойынша шешімдердің негізінде жатқан принциптерді ескере отырып, психикалық азап бұл жағдайда физикалық азапқа әкелді деп тапты. Сонымен қатар, сот мүшелерінің көпшілігі шешімде мұндай сыйақы тіпті моральдық азап «физикалық» зардаптарға әкеп соқпаған жағдайда да мүмкін екенін көрсетуге бейім болды.

Осылайша, моральдық зиянды өтеу жөніндегі нормалардың қолданылу аясын кеңейту үрдісі айқын байқалады.

Басқа адамға ауыр зиян келтіру мүмкіндігімен адамға келтірілген психикалық азапқа байланысты моральдық зиян мәселесі ерекше шатастырады, АҚШ соттары мұндай өтемақы беруден табандылықпен бас тартады, мұны федералдық сот шешімінің мысалында көрсетуге болады. Калифорния штатының заңдары. Талапкер жауапкердің абайсыздығынан өртке оранған үйде,

ең алдымен, талапкердің кішкентай баласы бар деген ойдан түйген тәжірибесіне байланысты қатты физикалық азап (ауру) бастан өткергенін дәлелдеді. Соттар мұндай істерде абайсыздық жәбірленушінің физикалық жағдайына ешқандай қауіп төндірмейтін жағдайда ғана құқық бұзушыларды жауапкершіліктен босатады. Мұндай шағымдар келесі жағдайлардың бірінде мүмкін деп танылады:

1) қасақана психикалық зардап шеккенде:

2) егер іс-әрекеттің қасақаналығы болмаса, бірақ психикалық азапты тудырудың ерекше тәсілдері болса;

1) психикалық азап жәбірленушінің мүлкіне немесе жеке басына тікелей зиян келтіру мүмкіндігінен туындаса [24].

Ұлыбританияның оңшыл жүйесіне сәйкес, егер келтірілген азап пен тәжірибе түрінде нәтиже болмаса, онда моральдық зиянның орнын толтыруды талап ету мүмкін болмайды. Осыған байланысты келтірілген зиянды өтеуге қатысты өзекті мәселелер бойынша талаптарды зерделеу үшін моральдық зиянды өтеу мәселелері жөніндегі Комиссия құрылды. Осы уақыт кезеңінде Комиссия өтемақы төлеудің негіздері мен шарттарын егжей-тегжейлі сипаттайтын тарифтік схеманы пайдаланады. Ол адамға өмірлік белсенділігін жоғалтқан зиян келтірілген жағдайда ғана жүзеге асырылуы керек (жұмыс қабілеттілігінің немесе білім беру процесіне қабілеттілігінің нашарлауы).

Егер жол-көлік оқиғасы орын алған жағдайда, адам жәбірленушіні қасақана басып тастауға тырысқан жағдайларды қоспағанда, тарифтік схема бойынша өтемақы туралы өтініштер туындамауы керек.

Тарифтік схема бойынша моральдық зиян үшін өтемақы мөлшері психикалық толқудың ауырлығына байланысты өзгереді: орташа, 6 – дан 16 аптаға дейін созылады; ауыр-16-дан 26-ға дейін емес; ауыр, 26 аптадан асады және өте ауыр, қозғалыс белсенділігінің жоғалуына себеп болды [25].

Өтемақы мөлшерін дәлелдеу мәселесі моральдық зиянды өтеу институтының алғашқы күндерінен бастап туындады. ҚР қолданыстағы заңнамасымен қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз әрекеттерінен

келтірілген моральдық зиянды өтеу сомасын дәлелдеу жөніндегі міндет талапкерге жүктеледі.

Айта кету керек, талапкер азаматтық талап қою кезінде жеткілікті және әділ деп санайтын өтемақы мөлшерін көрсетеді, бірақ сайып келгенде, өтемақының соңғы сомасын тек сот анықтайды [26].

Осылайша, сот практикасы көрсеткендей, істердің осындай санаттары бойынша талапкерге моральдық және физикалық азап шегу фактісін дәлелдеу, моральдық зиянды өтеу сомасын негіздеу ауыртпалығы толығымен жүктеледі. Бірақ, жалпы алғанда, мұның бәрін сот елемейді, әсіресе өтемақы мөлшеріне қатысты. Яғни, талапкер өз пікірін қаншалықты егжей-тегжейлі негіздесе де, моральдық зиянды өтеу сомасы оның пікіріне байланысты емес.

2-бөлім. Азаматтық және қылмыстық істер бойынша моральдық зиянның мөлшерін айқындау практикасы.

2.1. Моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтау әдістемесі мен тәсілдері.

ҚР АҚ нормалары негізінде талап қою мерзімі моральдық зиянды өтеуге қатысты істерге қолданылмайды, өйткені адамның мүліктік емес құқықтарын бұзу категориясы болып табылады [6].

Бірақ егер мүліктік емес құқық іс-әрекетпен немесе әрекетсіздікпен бұзылған, дәлірек айтсақ, физикалық және моральдық зардап шеккен жағдай туындаса, олар моральдық зиян келтіргені үшін жауапкершілікті белгілеуге мүмкіндік беретін заң күшіне енгенге дейін туындаса және ол заң күшіне енгеннен кейін жалғасты, содан кейін бұл жағдайда өтемақы бар.

Бірақ егер мүліктік емес құқықты іс-әрекетпен немесе әрекетсіздікпен бұзған, нақтырақ айтқанда дене және адамгершілік зардап шеккен жағдай туындаса, олар моральдық зиян келтіргені үшін жауапкершілікті белгілеуге мүмкіндік беретін заң күшіне енгенге дейін пайда болды және ол заң күшіне енгеннен кейін де жалғасты, бұл жағдайда өтемақы болуы мүмкін.

Өкінішке орай, бүгінгі күнге дейін заң шығарушы судьяларға артықшылық бере отырып, өтемақы мөлшері бойынша белгілі бір градацияны белгілеген жоқ. Заң шығарушының ойына сүйене отырып, судья жалғыз «өлшем» ретінде осы немесе басқа соманы өз қалауы бойынша белгілеуге құқылы, т.б. талапкердің талаптарын (талап арызда көрсетілген сома) қанағаттандыруға, бұл талаптардан бас тартуға немесе ішінара қанағаттандыруға, оның барысында ол келтірілген моральдық және физикалық азапқа, сотта келтірілген мән-жайлар мен дәлелдерге байланысты шешім қабылдайды. тараптар, сонымен қатар, осы іске байланысты шығындар мен шығындарға байланысты материалдық өтемақы белгіленеді. Моральдық залалға қатысты бірнеше ондаған сот істерін қараған соң «сома тым жоғары» деген сөз тіркесі байқалып, апелляциялық соттың қаулысында істер өзгеріссіз қалдырылды, т.б. осылайша бірінші сатыдағы сот белгілеген соманың заңдылығын растайды.

Алайда істердің қандай да бір санаты бойынша өтемақы сомасын нақты белгілемеу соттардың моральдық зиянды ақшалай баламада өтеу туралы шешім

шығару жөніндегі қызметін қиындатпауға және тоқтатпауға тиіс. Астана қаласы сотының шешімдерін зерделеп, талап арыз бере отырып, жәбірленуші (талапкер) болған жағдайды моральдық және физикалық зардап шегумен бірге өз бетінше бағалайтыны, оның пікірінше, оның барлық шығындарын өтейтін соманы көрсететіні көрінеді.

Талапкердің талаптарын, дәлірек айтсақ, оның өтемақыны іс жүргізу құқығы тұрғысынан дәлел ретінде ақшалай түрде анықтауы деп санауға болады, бірақ бұл ереже судья бұл соманы ұлғайту тұрғысынан да, азайту жоспарында да өзгерте алмайды дегенді білдірмейді.

Талапкердің талаптарын, дәлірек айтсақ, оның өтемақыны іс жүргізу құқығы тұрғысынан дәлел ретінде ақшалай түрде анықтауы деп санауға болады, бірақ бұл ереже судья бұл соманы ұлғайту тұрғысынан да, азайту жоспарында да өзгерте алмайды дегенді білдірмейді.

Ар-намысқа нұқсан келтіретін ақпаратты тарату мәселесіне келетін болсақ, судья мұндай істерді қарау кезінде ақпараттың іс жүзінде жала жабады ма, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланды ма, бір немесе бірнеше адамға ауызша немесе жазбаша түрде жария етілді ме, сондай-ақ шешімді негізге алады. т.б. Бұл ретте, куәгерсіз, адамның өзіне ақпарат тарату – ар-намысқа нұқсан келтіретін ақпаратты тарату емес екенін ескертеміз.

Егер жоғарыда аталған критерийлердің кем дегенде біреуі болса, онда оны таратудың толық дәлелін сақтай отырып, талап қою құқығы бар.

Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыда моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтауға қатысты мәселелер қаралып, қарастырылған және соттың қарауына негізделген. Мәтіннің еш жерінде судьяларға өлшемді анықтауға көмектесетін нақты тор жоқ.

ҚР АҚ 952-бабының 1-тармағына сәйкес, Қазақстан Республикасының сот жүйесінде моральдық зиян келтіргені үшін жауаптылықтың бірден-бір шарасы ақшалай өтемақы болып табылады [27].

Егер материалдық құқықтар бұзылған жағдайда, судьяларға материалдық залалды өтеу мөлшерін анықтау оңай болса, моральдық зиянға қатысты бұлай айту мүмкін емес.

Сонымен бірге, материалдық емес зиян келтіріп, құқықтары бұзылған адамға моральдық зиянның орнын толтырудан бас тарту Азаматтық құқық пен азаматтық соттың дәрменсіз екенін және оның мағынасы жоқ екенін білдіреді. Бұл жағдайда заң шығарушы судьяларға өтемақы мәселесін өз бетінше шешуге мүмкіндік беретін міндеттеме жүктеді.

Көптеген авторлар институтта моральдық зиянды өтеу мәдениетке қарсы құбылыс деп санайды. Моральдық өтемақы туралы профессор Петражицкий бұл институтта азаматтық жауапкершілікке шектеу қойылғанын, құқық бұзушы келтірілген мүліктік шығындарды өтейтінін, ал жәбірленуші ешқандай пайда таппайтынын айтты.

Алайда Петражицкий бұл пікірге дәлел келтірген жоқ. Тәжірибе көрсеткендей, басқаның теріс қылығынан пайда бар. Франция, Германия, Англия, Австрия және Италия сияқты көптеген елдерде моральдық зиян өтеледі, бірақ белгілі бір шектеулері бар.

Міндеттеме ретінде ақшалай эквивалент кедей топтарға әділетсіз деген пікір бар. Алайда, Антом Менгер бұл жауапкершіліктің әлеуметтік мәні жоқ және бұл жерде құндылық, дене тұтастығы, бостандықтар мен адам құқықтары, ар-намыс пен абырой ретінде өмір маңызды деп санайды.

Менгер сондай-ақ ақша эквивалентінің «айыппұл» немесе «сыйақы» деп аталатыны маңызды емес, ең бастысы, келтірілген зиян өтеледі деп санайды.

Құқықтарды қорғауда моральдық тұрғыдан моральдық зиянды ақшалай өтеуге қатысты да айыптайтын пікір бар. Жоғары моральдық сезім қызды азғырушысынан ақшалай сый талап етуге мүмкіндік бермейді деген пікір айтылады. Бірақ бұл жағдайда, тіпті егер қыз өтемақы талап етпесе де, бұл жағдай құқықтары бұзылған басқа адамдардың бұл құқықты пайдаланбайтындығы емес.

Адамның көзқарасы бойынша, адамға зиян келтіргені үшін ақшалай өтемақы төленеді. Алайда, бұл сома материалдық емес құқықтары бұзылған адамның ішкі жағдайына әсер етпейді, бірақ сонымен бірге мемлекет моральдық зиянды өтеу нұсқаларын көре алмайды және көрмейді де, бұл әдіс ең тиімді деп санайды. оңтайлы. Моральдық зиян келтіретін мемлекет екенін іс жүзінде көреміз, ал бұл жағдайда адамның күйзелісі, қорлауы немесе басқа да қасірет түрлері үшін ақшалай өтемақы төлеуден басқа мемлекеттің мүмкіндігі жоқ.

Міндеттеме ретінде ақшалай эквивалент кедей топтарға әділетсіз деген пікір бар. Алайда, Антом Менгер бұл жауапкершіліктің әлеуметтік мәні жоқ және бұл жерде құндылық, дене тұтастығы, бостандықтар мен адам құқықтары, ар-намыс пен абырой ретінде өмір маңызды деп санайды.

Менгер сондай-ақ ақша эквивалентінің «айыппұл» немесе «сыйақы» деп аталатыны маңызды емес, ең бастысы, келтірілген зиян өтеледі деп санайды.

Құқықтарды қорғауда моральдық тұрғыдан моральдық зиянды ақшалай өтеуге қатысты да айыптайтын пікір бар. Жоғары моральдық сезім қызды азғырушысынан ақшалай сый талап етуге мүмкіндік бермейді деген пікір айтылады. Бірақ бұл жағдайда, тіпті егер қыз өтемақы талап етпесе де, бұл жағдай құқықтары бұзылған басқа адамдардың бұл құқықты пайдаланбайтындығы емес.

Адамның көзқарасы бойынша, адамға зиян келтіргені үшін ақшалай өтемақы төленеді. Алайда, бұл сома материалдық емес құқықтары бұзылған адамның ішкі жағдайына әсер етпейді, бірақ сонымен бірге, басқа ешқандай жолмен, мемлекет бұл әдісті ең оңтайлы деп есептей отырып, моральдық зиянды өтеу нұсқаларын көре алмайды және көрмейді.

Моральдық зиян келтіретін мемлекет екенін іс жүзінде көреміз, ал бұл жағдайда адамның күйзеліске ұшырауы, қорлауы немесе басқа да қасірет түрлері үшін ақшалай өтемақы төлеуден басқа мемлекеттің мүмкіндігі жоқ.

Этикалық ойларға сілтеме жасайтын моральдық зиянды өтеудің көптеген қарсыластары бар. Олар өз ойларын моральдық зиян өтелсе де, бірақ сулидің

адамдардың жеке құқықтары мен қадір-қасиеттерін анықтау мен бағалаудың дәлдігі туралы қиын міндеті бар, бұл жергілікті жерлерде судьялардың озбырлығына әкелуі мүмкін.

Профессор Габба ақшалай өтемақы ретінде осы жауапкершілікті тағайындаудың белгілі бір критерийінің жоқтығы туралы айтады.

Неліктен бір судья бір сомамен бағалайды, ал екінші судья ұқсас жағдайды басқаша бағалайды. Бірақ жауап мынада: заң шығарушы бұл Құзыретті судьяның қалауына сеніп тапсырды, сотқа жауапкершілік жүктеді, соттың тәуелсіз екенін және оның мұндай үкім шығаруға құқығы бар екенін көрсетті.

Көптеген адамдар жоққа шығарса да, бірақ сот практикасынан материалдық зиянды өтеу талабымен бірге моральдық зиянды өтеу талабы да жиі қатар жүретінін көруге болады. Моральдық зиянды өтеу мөлшерін бағалау дәлдікті талап етеді, өйткені материалдық емес тауарлар мемлекет пен заңмен қорғалуы керек. Бірақ іс жүзінде келесі тәртіп жиі кездеседі: істерді қарау кезінде. моральдық зиянды өтеуге қатысты судьяның ешқандай себепсіз қорғаудан бас тартуға құқығы жоқ және судья бағалау кезінде барлық принциптерді ескере отырып шешім шығарады. Көбінесе бұл залалды бағалау шамамен алынған, бірақ егер шамамен бағалау мүмкін болмаса, онда ол зардап шеккен адамды толық қанағаттандыратындай етіп математикалық есептеу түрінде болады.

Ақшалай өтемақы алу құқығы материалдық зиян шеккен адам үшін де, сот арқылы моральдық зиян келтірген адамдар үшін де бірдей, бұл өз кезегінде келтірілген зиянның дәрежесі мен күшін ескереді.

Жәбірленушіге келтірілген моральдық зиян табиғаты әртүрлі физикалық және адамгершілік (нравственный) азапты қамтиды. Физикалық аурулар мен ағзаның функционалдық бұзылыстары, адамгершілік - психологиялық (психикалық) күйзелістер (қорқыныш, ұят, қорлану, толық емес сезім және т.б.) жатады.

ҚР АҚ-нің 951-бабының 1-бөлігіне сәйкес моральдық зиян – жеке тұлғалардың өзіндік мүліктік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы, кемсітілуі немесе олардан айырылуы, оның ішінде өзіне қарсы құқық бұзушылықтың жасалуы салдарынан жәбірленушінің, ал осындай құқық бұзушылық салдарынан ол қайтыс болған жағдайда – жақын туыстарының, жұбайының (зайыбының) басынан кешірген (төзімін тауысқан, уайымға салған) жан азабы немесе тән азабы (қорлау, ызаландыру, қысым жасау, ашуландыру, ұялту, түңілту, тән қиналуы, залал шегу, қолайсыз жағдайда қалу және т.б.) [6].

Моральдық зиянның мөлшерін анықтаған кезде жәбірленушінің не оған қарсы жасалған құқық бұзушылық салдарынан ол қайтыс болған жағдайда жақын туыстарының, жұбайының (зайыбының) келтірілген адамгершілік залалдың ауырлығын субъективті бағалауы да, сондай-ақ жәбірленушінің не ол қайтыс болған жағдайда оның жақын туыстарының, жұбайының (зайыбының) жан азабы мен тән азабының дәрежесін дәлелдейтін объективті деректер де: қол сұғу объектісі болған игіліктің (өмір, денсаулық, ар-ождан, қадір-қасиет, бостандық, тұрғын үйге ешкімнің тиіспеуі және т.б.) өмірлік маңыздылығы; құқық бұзушылық зардаптарының ауырлығы (жақын туыстарын өлтіру, мүгедектікке алып келген дене жарақатын салу, бас бостандығынан айыру, жұмыстан немесе тұрғын үйден айыру және т.б.); ұятқа қалдыратын жалған мәліметтер тарату сипаты мен аясы; жәбірленушінің өмір сүру жағдайлары (қызметтік, отбасылық, тұрмыстық, материалдық, денсаулық жағдайы, жасы және басқалары), өзге де назар аударуға тұратын мән-жайлар ескеріледі.

Моральдық зиян өтелуге тиіс мүліктік зиянға қарамастан өтеледі.

Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысының 8- тармағына сәйкес соттар моральдық зиян өтемақысының мөлшерін анықтаған кезде азаматқа келтірілген жан мен тән азабының ауырлығын, оның субъективтік бағалануын, сондай-ақ осы жағдайларды куәландыратын объективті мәліметтерді, атап айтқанда:

-өзіндік мүлiктiк емес игiлiктер мен құқықтардың (өмiрi, денсаулығы, бостандығы, тұрғын үйге қолсұқпаушылық, жеке және отбасылық құпиясы, ар-намысы мен қадiр-қасиетi және т.б.) өмiрлiк маңызын;

-жәбiрленушiнiң басынан кешiрген жан немесе тән азабының дәрежесiн (бас бостандығынан айырылуы, дене жарақаттарының келтiрiлуi, жақын туыстарынан айырылуы, еңбек қабiлетiн жоғалтуы немесе оның шектелуi және т.б.);

-моральдық зиянды өтеу үшiн қажет болып табылатын зиян келтiрушiнiң кiнәсiнiң түрiн (пиғыл, абайсыздық) назарға алуы қажет.

Соттар жоғары қауiптiлiк көзi келтiрген моральдық зиян өтемақысын өндiру туралы азаматтардың талап қоюларын қараған кезде, егер осы зиянның жойқын күштiң немесе жәбiрленушiнiң пиғылының салдарынан не жоғары қауiптiлiк көзiнiң зиян келтiрушiнiң құқыққа қарсы әрекеттерiнiң нәтижесiнде иесiнiң ырқынан шығып кетуiне байланысты келтiрiлгенiн дәлелдей алмаса, жоғары қауiптiлiк көзiнiң иесi моральдық зиянды өтеуге мiндеттi екенiн назарда ұстаулары қажет.

Соттар жәбiрленушiнiң жоғары қауiптiлiк көзiмен қауiпсiз жұмыс iстеу ережесiн бiле тұра қасақана бұзуын (иттер мен басқа да үй жануарларын айтақтау; хайуанаттар бақтарында және олар қамауда ұсталатын басқа да жерлерде жабайы жануарларды айтақтау; өрт қауiпi бар, жарылғыш, ионданушы және адам денсаулығы мен өмiрiне қауiптi басқа да нәрселер мен заттарды пайдалану тәртiбiн бұзу және т.б.) дәлелдейтiн, оның жәбiрленушiге моральдық зиян келтiруiне ықпал еткен әрекеттерiн жәбiрленушiнiң пиғылы деп түсiнгендерi жөн.

Жоғары қауiптiлiк көзi иесiнiң құқыққа сай иелiгiнен шығып кетуi деп жоғары қауiптiлiк көзi иесiнiң үшiншi тұлғаның қалыпты жағдайларда жоғары қауiптiлiк көзiн оның еркiнен тыс пайдаланып кетуiн болдырмайтын тиiстi әрi жеткiлiктi iс-шараларды қолдануын түсiну қажет.

Жоғары қауіптілік көзін иеленген тұлғалар құқыққа қайшы әрекеттерімен жәбірленушіге мүліктік зиян келтірген жағдайда, моральдық зиянды өтеу жөніндегі міндеттерді осындай зиянды келтірген тұлғалар тікелей өздері атқарады. Егер жоғары қауіптілік көзі иесінің құқыққа сай иелігінен шықса, бірақ осы ретте оның кінәсінің бар екені анықталса, онда мүліктік зиян үшін жауапкершілік үлестік тәртібімен зиян келтірушінің тікелей өзіне, сондай-ақ жоғары қауіптілік көзінің иесіне жүктеледі [7].

Сот моральдық зиян өтемақысының мөлшерін анықтаған кезде іс материалдарымен бекітілген басқа да мән-жайларды, атап айтқанда, жәбірленушіге келтірілген моральдық зиян үшін жауаптылыққа тартылатын адамның отбасылық және мүліктік жағдайын назарға алуға құқылы.

Соттарға ҚР АҚ-нің 951-бабының 4-тармағына сәйкес, жеке тұлғалардың мүліктік құқықтарының бұзылуы моральдық зиянға өтем жасау мүмкіндігін болдырмайтыны, атап айтқанда: мүлікті иеленуге, пайдалануға және басқаруға байланысты құқықтар; құқықтық қатынастарға қатысушылар арасында пайда болатын мүліктік талаптар (мүліктік немесе міндеттемелік құқықтар, оның ішінде азаматтың өміріне немесе денсаулығына келтірілген зиянды өтеуге, міндеттемелердің орындалмауына немесе тиісінше орындалмауына байланысты және т.б.), сондай-ақ авторлардың өздері тудырған шығарма немесе ашқан өнертабысы үшін сыйақы алу құқығы; мұрагерлік құқықтар түсіндірілсін.

Егер азаматтардың мүліктік құқықтарының бұзылуы оның өзіндік мүліктік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуымен қатар орын алса, онда келтірілген мүліктік залалды өтеу туралы талапты қанағаттандырумен қатар моральдық зиянды өтеу туралы талап та қанағаттандыруға жатады (мысалы, тұрғын үйге қол сұқпаушылықты бұза отырып, жәбірленушінің мүлігін заңсыз иелену; тұтынушының сапалы тауарға құқығын бұзу; авторлықты иелену және т.б.).

ҚР АҚ-нің 352-бабына сай, егер міндеттемені тиісті түрде орындамау кредит берушінің мүліктік құқықтарының бұзылуымен байланысты болмаса, ҚР

АК-нің 272-ден бастап 288-ні қоса алғандағы баптарында көзделген міндеттемелерді орындамау моральдық зиянды өтеу үшін негіз бола алады. Борышкердің мүліктік құқықтарын қозғайтын міндеттемелердің тиісті түрде орындалмауы (мысалы, қарыз шарты бойынша ақшаны қайтарудан жалтару; сатып алу-сату шарты бойынша сатып алынған заттың құнын төлеу немесе мәміле нысанасын беру бөлігінде міндеттемелерді орындамау және т.б.) ҚР ҚР АК-нің 951-бабының 4-тармағына сәйкес моральдық зиянды өтеу мүмкіндігін болдырмайды.

Моральдық зиянды өтеу туралы шешімде: жәбірленушіге моральдық зиян келтірген құқық бұзушылықтың сипатын айқындап көрсетуге; жәбірленушінің бұзылған құқығы мен өзіндік мүліктік емес құқықтары мен игіліктерін көрсетуге; жәбірленуші шеккен жан немесе тән азабы туралы мәліметтерді келтіруге; мүліктік емес құқықтарды қорғау тәсілі (құқық бұзылмай тұрған кездегі жағдайды қалпына келтіру; моральдық зиянның салдарын жою; моральдық зиян өтемақысын өндіру), сондай-ақ моральдық зиян мөлшерін негіздеуге; шешім шығару кезінде басшылыққа алған материалдық құқық нормаларын көрсетуге тиіс.

Сот шешімінің қарар бөлігінде жауапкерге тиесілі жауаптылықтың түрін (субсидиарлы, үлестік, ортақ, жеке-дара), сондай-ақ моральдық зиянды өндіру көзін (жеке тұлғаның мүлкі немесе заңды тұлғаның банктік шотындағы ақшаның; мемлекеттік қазынаның есебінен) көрсетуге тиіс. Мемлекеттік қазынадан моральдық зиянға өтемақы жасаған кезде сот заңды күшіне енген сот шешімінің орындалуын заңмен белгіленген тәртіппен қамтамасыз ететін тиісті бюджет бағдарламасының әкімшісін көрсетуге міндетті.

Бірақ судьяларға барлық критерийлерді ескере отырып, жәбірленуші тарапты тиісті түрде қанағаттандыра отырып, шешім қабылдауға және сурет салуға уақыт жоғалтпай, моральдық залалды өтеу мөлшерін анықтауға мүмкіндік беретін белгілі бір шеңберлерді (айыр) анықтау ұсынылады. формула құрастыру.

Диссертациялық жұмыстың А Қосымшасында құқық бұзушылықтың түрлері және бар болса өтемақылар тізімі келтірілген кесте көрсетілген. Сонымен бірге, біз осы кестеде көрсетілген моральдық зиянды өтеу сомалары түпкілікті емес екенін ескертеміз, өйткені. біріншіден, бұл өтемақы шкаласын белгілеуге қатысты еліміздің азаматтары арасында сауалнама жүргізуді ұсынып отырмыз, екіншіден, біз өткізіп алған критерийлер болса, сома ұлғайтылуы немесе азайтылуы мүмкін.

Кестеде (Қосымшасы А) өтемақылардың орташа сомалары көрсетілген, яғни, диссертациялық жұмыс авторының моральдық зиянды өтеудің түпкілікті және нақты мөлшері бола алмайтын таза субъективті пікірі.

Кестеде көрсетілген сомалардың бұл «шанышқылары» моральдық зиянды өтеу мөлшерін дәл бағалайды.

Моральдық зиянды өтеу институтының өзектілігі мен танымалдылығына байланысты біз оларды Азаматтық кодексте немесе соттардың біркелкі қолдануы үшін Қазақстан Республикасының нормативтік қаулысында көрсету арқылы заңнамалық деңгейде ұсынамыз. Біз мұны мақсатқа сай деп санаймыз, әсіресе көршілес елдер заңнамалық деңгейде осындай әрекеттерге барғандықтан: Беларусь пен Литва азаматы сенім артуға болатын моральдық залалды өтеудің ең жоғары мөлшерін белгіледі. Бұл позиция төрешіні жеңілдетуге көмектеседі [28].

Моральдық зиянды өтеу құқықтық институт ретінде біздің заң үшін айтарлықтай жаңа құбылыс. Бүкіл кеңестік кезеңде моральдық зиянды өтеу институты қоғамның моральдық негіздеріне қайшы, біздің әділеттілік сезімімізге жат деп саналды. Моральдық зиянды өтеу толығымен қабылданбады, өйткені адамның басынан өткен физикалық немесе моральдық азапты ақшалай түрде дәл өлшеу мүмкін емес деп есептелді - бұл субъективті категориялар; оның үстіне оларды ақшалай бағалау әрекеттері әдепсіздік деп танылды. Бұл тәсіл құқықты толық идеологияландырудың типтік мысалы болып табылады. Заң әдебиетінде бұл тақырып әрең көтерілді - ғалымдардың көпшілігі моральдық зиянды (соның

ішінде моральдық зиянды) өтеу негізінен мүмкін емес деп келіскен. Сондықтан да, сол кездегі заң әдебиетінде «моральдық зиян» институтының ұғымына күйдіргіш сын есімдердің – «дейтін», «атақты» деген сөздер жиі қосылып отырғаны кездейсоқ емес.

Сот практикасы сол кездегі басым доктринаға сәйкес бұл мәселеде тұрақтылықпен ерекшеленді және соттар моральдық зиянды ақшалай түрде өтеу туралы кейде қойылатын талаптардан үнемі бас тартты.

Моральдық зиянды өтеу институтына немқұрайлы қараудың бастаулары біздің қоғамның тарихи дәстүрлерінен бастау алады және теңестіру тенденцияларының күшті рөліне байланысты, олардың сорттарының бірі моральдық зиянды өтеудің «қоғамға қарсы» сипатына нұқсан келтіру әрекеті болып табылады. Моральдық зиян институтын дамыту идеясының ең күшті қарсыластарының бірі кеңінен танымал заңгер, профессор Л. И. Петражицкий болды, ол «әлеуметтік саясат тұрғысынан материалдық емес зиянды өтеу» кітабында өзінің ұстанымын толық көрсетті.

Оның пікірінше, «бұл институт плутократиялық құқықты білдіреді, өйткені ол кек алу сомасы тең болған кезде азаматтарға олардың кедейлігіне тура пропорционалды, яғни олардың байлығына кері пропорционалды ауыртпалық түсіреді және сонымен бірге Кек алу сомасының теңсіздігіне жәбірленушінің байлығына тікелей пропорционалды түрде әкеледі».

Мұндай пайымдауда профессор Петражицкийдің сотқа деген сенімсіздігінің және соңғысының байларды байыту және кедейлерге «беру» емес, институттың шынайы мағынасын түсіну қабілетінің дәлелі көрсетілген. Істің мән-жайын түсінуді білмейтін нашар сот қана институттың кеңдігі мен бостандығын озбырлыққа жеткізеді, алайда оған ешқандай азаматтық құқық институты кепілдік бермейді.

Петражицкий, - мәдениетті емес түрдегі құқықтардан айырмашылығы, енді жәбірленуші бөтеннің теріс қылығынан мүліктік пайда таппауы үшін құқық

бұзушының азаматтық-құқықтық жауапкершілігін келтірілген мүліктік залалдың орнын толтыру міндетімен шектеу болып табылады.

Алайда, профессор Петражицкий құқық бұзушының жауапкершілігін мүліктік залалмен шектеу жаңа азаматтық құқықтардың белгісі екенін растайтын ешқандай деректер келтірмеді.

Сол кездің шындығы керісінше куәландырады: бұрынғы және жаңа азаматтық құқықтың мәдени жүйелері профессор Петражицкий айтқан «бөтеннің теріс қылығынан мүліктік пайда алуға» мүмкіндік берді. Моральдық шығын Англия, Франция, Италия, Австрия және Швейцарияда өтелді, Германияда шектеулер қойылды. Тіпті сол кездегі азаматтық құқық талаптарының биігіне көтерілуге ұмтылған Жапон Азаматтық кодексі де (1897 ж.) бұл жағынан қалыспайды. Заң шығарушы Жапонияның Азаматтық кодексінің 709-бабында бөтеннің құқығын қасақана немесе абайсызда бұзған адам осыдан келген зиянды өтеуге міндетті екенін белгілей отырып, 110-бапта өтелуге міндетті тұлға да өтеуге міндетті екенін көрсетеді. жәбірленушінің мүлкіне қатысы жоқ зиян. 711-бапқа сәйкес бөтеннің өліміне себепкер болған адам қайтыс болған адамның әкесі мен анасына, жұбайы мен балаларына келтірілген зиянды, тіпті егер оның мүліктік құқықтары бұзылмаса да өтейді. Ағылшын заңгері Беккер 710-бапқа түсініктеме бере отырып, егер біреу біреуге шабуыл жасап, үрей туғызып, денсаулығына зиян келтірсе немесе заңсыз қамауға алу немесе бас бостандығынан айыру арқылы оның бостандығын бұзса, немесе ауызша немесе жазбаша қорлау арқылы ар-намысына нұқсан келтірсе, онда ол жәбірленушіге өтемақы төлеуі керек деп түсіндірді. және соңғысының мүлкіне зиян келмеген жағдайда. «Залдың қандай бағалануы, әрине, әр істің ерекше мән-жайына байланысты. Ар-намысына нұқсан келтірген жағдайда, мысалы, жәбірленуші газеттерде кешірім сұрауды, сонымен бірге ақшалай соманы төлеуді талап ете алады. жәбірленуші әрқашан зиянды өтеуді және ақшаға аударуды талап етуге құқылы.

Моральдық зиянды өтеу идеясын қабылдамайтын адамдардың пайымдауларының біржақты сипаты олардың ақшалай емес зиянды ақшалай бағалауға мүмкіндік бермейтін жоғары адамгершілікке құлшыныспен жүгінуінен де көрінеді. Бірақ бұл дәлелді моральдық зиян институтын қорғау үшін сәтті пайдаланған заңгерлер де болды. Жоғары моральдық сезім азғырушы қызға азғырушыдан ақшалай өтемақы талап етуге мүмкіндік бермейді. құқық бұзушының есебі.

Алайда, күмән жоқ, егер ол Қалаған болса, ол мұндай қамтуды алады. Құқық батырлар мен жанқиярларға емес, этика мен мораль туралы орташа түсініктері бар қарапайым адамға есептеледі.Әдепті қыз азғырғаны үшін сыйақыдан бас тартсын: бұл тыйым салынған дегенді білдірмейді. басқа кез келген адам үшін моральдық шығынға теңестіруді талап ету құқығын жүзеге асыруға болады.Таза адамгершілігі бар адам үшін моральдық зиян үшін сыйақы «рухани игіліктерді ақшаға айырбастау» болсын.Қарапайым адамның көзқарасы бойынша, сауап рухани нығметтердің қандай да бір бөтендігі үшін емес, бұл нығметтерге келтірілген зиян үшін, қиыншылықтар мен азаптардың сыртқы түрінде көрсетілгендей, осы қиындықтар мен азаптар үшін. Сот арқылы ішкі немесе тән азабы үшін ақшалай сыйақы алған адам оның рухани даралығына тым болмаса да әсер етпей, мемлекет қолында бар қаражатпен залалды өтеген. Бұдан мемлекет өз мүдделеріне қайшы келетін нәрсені көре алмайды, ол азаматқа мемлекет тарапынан моральдық зиян келтірілгенде ақшалай сыйақыға жүгінеді. Жазықсыз сотталған жағдайда ұят пен моральдық азапты қанағаттандырудың бірден-бір жолы ретінде жазықсыз сотталғандарға ақшалай сыйақы беру қазір барлық жерде бекітілген. Мемлекет алдынан өтіп жатқан өмірлік маңызды қатынастарды елемей, абстракциялардың қол жетпес биігінде жабылмауы керек. Белгілі бір құбылыстар халық арасында өмір сүрсе, сырттан табылса, мемлекет оларды ақылға қонымды түрде реттеп, шындықта болып жатқан оқиғаларға көз жұмып отырмауы керек.

Мемлекет пен қоғамды демократияландыру, құқықтық мемлекет құру қажеттілігі, сайып келгенде, заңнама бұл ұсыныстарды қабылдап, 1990 жылдан бастап моральдық зиянды өтеу мүмкіндігін көздейтін заңнамалық актілер шеңбері дәйекті түрде кеңейе түсті. Бұл ең алдымен азаматтық құқықтық қатынастар саласына қатысты болды. Мүмкін, бұған шетелдік заңнамамен және әсіресе шетелдік сот шешімдерімен танысу айтарлықтай ықпал еткен шығар. Мұндай танысу бізді моральдық зиянды өтеу әлемнің көптеген мәдени елдерінде танылған институт екеніне сендіре алмады.

Англияда моральдық зиянды өтеу институты ең динамикалық түрде дамыды. Ағылшын моральдық зиянды марапаттау жүйесі өзінің күнделікті икемділігімен және терең практикалық мағынасымен таң қалдырады. Судьялардың әрбір жәбірленушіні кінәлінің есебінен қанағаттандыруға деген тұрақты ұмтылысы, бірде-бір жағдайды жіберіп алмау, басқалардың жеке құқықтары мен игіліктерін бұзғаны үшін үнемі ақшалай сома беру, тек жеке ғана емес, сонымен бірге шенеуніктер де Англияда азамат пен мемлекет қызметшісінің идеалын дамытуға, нығайтуға көп үлес қосты. басқа біреудің құқығына және басқа біреудің жеке басына құрмет ол қарапайым адам ба, әлде биліктің иесі ме. Бұл моральдық зиян институтының сөзсіз еңбегі.

Бірақ еуропа елдерінің басым көпшілігі моральдық зиянның орнын толтырудан сақ болды. Бұл елдердегі институттың баяу дамуы моральдық зиянды өтеудің толық жүйесін әзірлеуге үлгермеген Рим құқығының үстемдігімен түсіндіріледі. Германияда Рим құқығы моральдық зиян мен моральдық мүдделермен мүлдем есептелмеген, тек ақшаға бағаланған зиян мен мүдделерді ескереді деген пікір ұзақ уақыт бойы басым болды.

Рим құқығының қайнар көздерімен жақынырақ танысқан кезде, бұл көзқарас мүлдем дұрыс емес болып шығады: классикалық құқық жеке тұлғаның моральдық мүдделерін оларды қорғаудан мүлдем айыру үшін ескермеді. Материалдық игіліктерді бірінші орынға қоя отырып, Рим құқығы, әсіресе кейінгі дәуірлерде, кінәлі адам Рим азаматына дене немесе психикалық жарақат

алған жағдайларды мұқият қадағалап, екіншісін жазасыз Қалдырмай және біріншісін қанағаттандырмады. Ақшалай сыйақы балаларға моральдық зиян келтіргені үшін, еркін адамды құл ретінде сотқа дұрыс тартпағаны үшін, жақын адамдардың қабірлерін қорлағаны үшін және т.б. анықталған мысалдар келтіруге болады. Материалдық игіліктердің баға жетпес құндылығына қатысты дереккөздердің келтірілген орындарының маңыздылығын елемеуге болмайды, бірақ мазмұны жағынан тікелей қарама-қарсы басқа орындар болған кезде, біріншісі ережелердің шектеулі мағынасын алады, олар арнайы қатысты және жалпы сипаты жоқ.

Бұл Рим құқығында моральдық зиянды өтеу идеясы болғанын дәлелдейді, ол жіңішке формаларға еніп үлгермей, бүкіл Рим тарихында дамыды.

Моральдық зиянды өтеуге қарсыластардың неғұрлым маңызды дәлелі-мүліктік бағалаудың мүмкін естігі немесе, ең болмағанда, келтірілген моральдық зиянды объективті бағалаудың қиындығы. Мұндай ұстаным жеке мүліктік емес құқықтарға және басқа да материалдық емес игіліктерге зиян келтірген кезде эквиваленттілік принципі қолданылмайтынын ескермей, азаматтық құқыққа тән эквивалентті өтеу қағидаты туралы идеяларды көрсетеді. Заңнаманың әртүрлі салаларында қарастырылған жауапкершілік шараларының құқық бұзушылықтарға сәйкестігін салыстырмалы талдау осы сәйкестіктің салыстырмалылығы және моральдық зиянды өтеуге қарсыластардың мұндай дәлелдерінің дәрменсіздігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

«Моральдық немесе физикалық азаптан тұратын моральдық зиян, - деп атап өтті Б. Утевский, - өздігінен, әрине, өтелмейді және келтірілген азапты қалпына келтіруге болмайды. Ақша жан тыныштығын қалпына келтіре алмайды, өтеусіз жоғалту туралы ұмытып кетеді. Бірақ бұл моральдық залалды кем дегенде қандай да бір жолмен өтеуге болмайды, жәбірленушіге ол үшін келтірілген азаптың орнын толтыратын қанағат берілмейді дегенді білдірмейді». Шынында да, жәбірленушіге осы жолмен қанағаттанудың басқа, жақсы тәсілі болмағандықтан, ақшалай өтемақы қызмет ете алады және қызмет ете алады.

Моральдық зиян экономикалық мазмұннан айырылған, сондықтан оны өтеудің өтемдік сипатын мойындау керек.

Әзірге сот Әр істің ерекшеліктеріне, моральдық зиянның дәрежесі мен сипатына, жауапкер мен жәбірленушінің мүліктік жағдайына сүйене отырып, өтемақының нысаны мен салыстырмалы түрде әділ мөлшерін белгілеуге тырысады, ал тиісті заңнама болмаған жағдайда мұны істеу өте қиын. Соттардың моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтауға біркелкі көзқарасы жоқ. Кейбір істер бойынша Соттар моральдық зиянды өтеу туралы талаптарды қанағаттандыра отырып, оның мөлшерін анықтауға мүлдем түрткі болмайды. Басқа жағдайларда, моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтау кезінде соттар істің нақты жағдайларына осы жағдайлардың ерекшеліктерін көрсетпестен сілтеме жасайды.

Сондықтан, осы бөлімдегі сот шешімі заңды қолдану актісі болып табыла ма, яғни тең адамдарға тең шара қолдану ма, мұндай шара объективті түрде бар ма, моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтауға қатысты сот шешімінің заңдылығы мен дұрыстығын тексеру мүмкін бе деген сұрақ туындайды,

Мүліктік емес зиянды өтеуді жақтаушылар мұндай зиянды ақшалай өтеу қажеттілігін сенімді түрде дәлелдеді. Шынында да, моральдық зиянды нақты ақшалай бағалау өте қиын. Бірақ бұл оның өтемақысы туралы сұраққа түбегейлі жауап беруге кедергі бола алмайды. Құқық бұзушылықты және ол үшін жауапкершілік шарасын және басқа да көптеген жағдайларда, соның ішінде келісімшарттық сипаттағы азаматтық қатынастарда мүліктік зиян келтірген кезде (айыппұл, өсімпұл, тұрақсыздық айыбын өндіріп алу кезінде және т. б.) тиісті түрде байланыстыру қиын, бірақ осы негізде ешкім мүліктік зиянды өтеу қажеттілігінен бас тартпайды. Сонымен қатар, моральдық зиянды бағалау кезінде біз баламалы өтемақы туралы емес, жәбірленушінің моральдық азаптарын тегістеу туралы айтып отырмыз.

Моральдық зиян келтірген кезде өтемақы мөлшерін анықтаудың нақты критерийлерінің болмауына келетін болсақ, бұл маңызды мәселе заңнамалық тәртіпте шешілуі керек.

Қорытындылай келе, өтемақы сомасын бағалау критерийлерін енгізу арқылы талапкердің талаптарын қанағаттандыра отырып, соманы барынша дәл анықтауға болатынын айтқымыз келеді.

2.2. Моральдық зиянды өтеу туралы істерді соттардың қарау ерекшеліктері мен мәселері.

Моральдық зиянды өтеу туралы сот шешімінің негізділігі мен заңдылығының талаптары.

Бұл ұғымдарды жеке тармақта алып тастау және оларды қарастыру заңдылық пен негізділік мәселелерін заң шығарушы мен заң көздерінің жеке категория ретінде жиі бөліп көрсетуіне байланысты туындады.

Біз мұны үлкен қателік деп санаймыз, өйткені сот жүйесі үшін заңдылық пен негізділік принципі көрсетілмеуі керек. Сот билігінің негізгі міндеті – қоғамда да, мемлекеттік салада да туындайтын жанжалдарды шешу, заңды бұзған, құқықтарын бұзған тұлғаларды жазалау. Басқаша айтқанда, сот билігінің негізі – заң.

Соттың міндеті де заңдылықтың мәнін ашатын нормативтік құқықтық актілер, кодекстер, заңдар, шарттар негізінде сот төрелігін жүзеге асыру болып табылады. Белгілі бір дауды реттей алатын құқық нормалары болған жағдайда сот өз шешімін заңның ұқсастығына негіздейді.

Азаматтық құқықтағы заңдылық принципі іс жүргізу және материалдық құқық нормаларын қатаң қолдану болып табылады.

Негізділік пен заңдылық принциптері соттың аксиомасы, сот пен сот жүйесі қызметінің сөзсіз шарты болуы керек. Заң әдебиетін зерделей отырып, біз бұл көрсеткішті байқадық. Егер бұл тармақ бар болса, онда заң шығарушы заңдылық пен негізділік критерийлеріне сәйкес келмейтін шешім шығару мүмкіндігін жоққа шығармайды. Бұл тармақ болмауы керек.

Сот үкімінің негізділігіне келетін болсақ, бұл сот отырысында барлық мән-жайлар мен дәлелдемелердің жан-жақты зерттеліп, толықтай нақтыланғанын білдіреді.

Шешім келесі талаптарға сай болған жағдайда заңды болып саналады:

- сот істі қараған кезде заң нормаларын дұрыс қолданған;
- қайшылық болған жағдайда сот Қазақстан Республикасының Конституциясын басшылыққа ала отырып және ескере отырып, заңның үлкен

заңдық күші бар нормаларын, бекітілген құжаттарды пайдалана отырып және олардың заңдағы жалпы мағынасын негізге ала отырып, дауды шешеді;

Негіздеу – заңдылықтың алғы шарты. Ол қорытындылар мен нақты жағдайлардың өзара байланысы мен сәйкестігімен анықталады.

Шешім негізді болып саналады, егер:

- шешім қабылдау үшін маңызды болатын істің барлық мән-жайларын толық түсіндіру;

- жағдайлар дәлелденген;

- қорытынды айтылған мән-жайларға сәйкес келеді процестегі тараптар.

Заң шығарушы өтемақы мөлшерін анықтау артықшылығын сотқа бергені атап өтілді, бұл іс жүзінде өте проблемалы рәсім болып табылады, өйткені. моральдық және физикалық азаптың барлық критерийлерін бағалау және қарастыру өте күрделі міндет болып табылады. Сондай-ақ, әдебиеттерді зерделеу барысында бүгінгі таңда соттарға мүліктік емес құқықтарды бұзудың кейбір сомасын шамамен анықтауға көмектесетін нақты әдіс жоқ екені анықталды. Сонымен бірге, талап қою кезінде жәбірленуші тарап олардың физикалық және моральдық зардаптарын дербес бағалайтынын ұмытпауымыз керек. Сонымен қатар, сот оны асыра бағалауға да, кемітуге де тура келеді, бірақ бірқатар сот істерін зерделей келе, соттың «талап қоюшының талаптарын асыра көрсетуіне» сілтеме жасай отырып, бұл сома жиі төмендетілетіні атап өтілді. Моральдық зиянды өтеу әдісіне келер болсақ, ор тек ақшалай түрде көрсетіледі, өйткені Бұл өтемақы түрі мемлекет үшін ең қолайлы болып табылады. Соңғы үшінші абзац негізділік пен заңдылық талаптарына арналған. Осы орайда бұл талаптар заң шығарушы тарапынан нақтыланбай, сот жүйесінің аксиомасы болуы керек деген пікір айтылды.

Моральдық зиянды өтеу кезінде құқық қолдану практикасында туындайтын негізгі проблемалар.

Моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтаудың құқықтық мәселелері.

Азаматтардың құқықтарын қорғау, әділеттілікті қамтамасыз ету, оған келтірілген зиянды өтеу, бұзылған құқықтарын қалпына келтіру заңдылықтың негізі болуы керек. Моральдық зиян – бұл тұлғаға және мүліктік емес игіліктермен тығыз байланысты болған кезде адамға келтірілген зиян.

Экономика мен қатынастардың дамуымен бұл термин барған сайын жиі кездеседі, бұл оның өзектілігін растайды.

Бұл, әсіресе, моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтауға қатысты. Бұл жағдайдағы ең қызығы, заң шығарушы бұл аспектіні толығымен жалпы ережелермен реттеді, ал сот тәжірибесі бұл олқылықтардың орнын толтыруға көмектеспеді.

Олардың жалпы ережелеріне сүйене отырып, моральдық зиянды өтеу нақты істің өзіне, келтірілген зиянға (моральдық және физикалық азапқа), кінәнің болуына және оның дәрежесіне және шешім қабылдау кезінде ескерілетін басқа да мән-жайларға тікелей байланысты. және зиянды өтеу мөлшерін анықтау. Шыққан азап дәрежесі нақты жағдайларды, жеке тұлғаның жеке ерекшеліктерінің нақты жағдайларын ескере отырып бағаланады.

Сот моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтаған кезде мынадай өлшемдерді басшылыққа алып, ескеруі тиіс: зиян келтірген адамның кінәсінің дәрежесі, келтірілген азаптың сипаты және олардың көлемі, әділдік пен парасаттылық қағидатын қолдану және моральдық зиянды материалдық зиянмен өтеуді тәуелді етпеу қажет, сондай-ақ шешімге әсер етуі мүмкін аз, бірақ елеулі мән-жайларды ескеру қажет осы дау. Бірақ заң шығарушы белгілеген критерийлер болса да, бүгінгі күнге дейін шешілмеген бірқатар мәселелер көрінеді [29].

Бірқатар қайшылықтар да көрінеді. Заң шығарушы жәбірленушінің жеке ерекшеліктері мен азап шегу дәрежесін ескеру қажеттілігі туралы айтады. Сот моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтаған кезде ақшалай өтемақының мөлшерін дәлірек бағалауға мүмкіндік беретін дәрежені, азапты және жеке тұлғаның жеке ерекшеліктерін ескеруі керек.

Парасаттылық пен әділеттілікке келетін болсақ, бұл критерий біз үшін түсініксіз, неге заң шығарушы осы фактіні, егер бұл критерий, заңдылық принципі аксиома ретінде болуы керек болса, оған назар аударып, назар аударуы керек. Тіпті Ерделевский заң шығарушы судьяға мұндай талап қоя алмады, тіпті шешім қабылдауға да болмайды деп айтты. Осы талаптарды енгізе отырып, заң шығарушының өзі әділетсіз және ақылға қонымсыз сот шешімдерін шығару мүмкіндігін жоққа шығармайды деп ойлауға болады [30].

Сондай-ақ, проблемаларға психикалық моральдық және физикалық азапты қамтитын «азап дәрежесі» термині жатады. Егер медицина бүгінгі күнге дейін адам ағзасындағы ауырсыну әдісі мен дәрежесін анықтай алса [31].

Моральдық азапқа келетін болсақ, заң шығарушы оны заң тұрғысынан бағалай алмайды, нәтижесінде судьяларға бұл артықшылықты берді.

Заңнамадағы қайғы-қасіреттің дәрежесі заңсыз әрекеттен туындаған тәжірибенің тереңдігін анықтайтын шкала ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, азаптың тереңдігі әртүрлі және адамның жеке ерекшеліктеріне байланысты.

Белгілі бір әрекеттерге бейімділік әр адам үшін әртүрлі. Мысалы, кішігірім жүйке жағдайында бір адам мүлдем әрекет етпеуі мүмкін, ал екіншісі оны қатты ауыртып қабылдауы мүмкін, бұл ауруды асқындыруы мүмкін, соңғысы екінші моральдық зиян деп аталады.

Моральдық зиянды өтеуге қатысты заң әдебиеттері мен ғылыми мақалаларды зерделеп, талдай келе, нақты жағдайларда моральдық зиянды өтеу мөлшерін оңай анықтауға көмектесетін орташа мәнді енгізу орынды деген қорытындыға келді. Сіз бұл мәнді ұқсас істерді жинайтын және бұзылған құқықтар үшін моральдық зиянды өтеу туралы орташа өтінішті талдайтын барлық сот құрылымдарын біріктіру арқылы енгізе аласыз. Содан кейін мемлекеттік деңгейде сауалнама жүргізіп, онда ел азаматтарының өздері нақты өмірлік жағдайда қандай өтемақы орынды екенін көрсете алады. Бұл орташа мән

азаматтардың да, соттардың да жағдайын айтарлықтай жеңілдететін сот жұмысын одан әрі жүргізуге негіз болар еді.

Бұл ретте орташа мәнге физикалық ауырсынудың сипаттамалары мен моральдық азаптың сипаттамалары кіреді, адамның дене жарақатына қатысты істерді қарастырған кезде кәсіби растау үшін қажетті мамандықтың дәрігерін тартқан жөн деп санаймыз. Бұл өлшемдер мен ұсыныстар өтемақы мөлшерін анықтауда судьялардың жұмысын айтарлықтай жеңілдетеді деп ойлаймыз. Бірақ материалдық емес игіліктерге келетін болсақ, ол немесе басқа критерийлердің белгілі бір санын нақты көрсету мүмкін емес, бірақ сот адамға келтірілген зиянның сипаты мен дәрежесін ескереді.

Өтемақы мөлшерін анықтаудағы тағы бір критерий – кінә. Судья кінәнің дәрежесін анықтауы керек. Бұл жерде қылмыстық құқықтағыдай кінә маңызды рөл атқарады. Ең алдымен, моральдық зиянды өтеу мүлдіктік және мүлдіктік емес құқықтарды бұзу кезінде пайда болған жағымсыз эмоциялар мен сезімдерді тегістеу үшін қажет.

Зиян келтірушінің саналы түрде әрекет жасауы, сол арқылы белгілі бір адамға қатысты жағымсыз салдарлар туғызатын заңның қасақана бұзылуы жәбірленушінің психологиялық жағдайына күштірек әсер етеді [32].

Сондай-ақ, сот жәбірленушінің кінәсінің дәрежесінің критерийін ескереді. Бұл критерий маңызды, өйткені ол сот шешімін түбегейлі өзгерте алады және моральдық зиянды өтеу мөлшерін едәуір азайтады.

К.А. Амировтың кінәсі оның қолдың екі аяғынан айырылғанына қарамастан, моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтаудың шешуші сәті болды. Бұл жағдайда талапкердің кінәсі осындай физикалық жарақаттармен де маңызды екенін көруге болады.

Моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтауда жауапкердің мүлдіктік жағдайы маңызды рөл атқарады. Бұл критерий факультативті және оны ескермеуге болады, бірақ судья әділеттілік пен парасаттылық қағидаттарын басшылыққа ала отырып, сот осы критерийді ескеруге міндетті.

Көптеген ғалымдар моральдық зиянды өтеу мөлшерін дәлірек анықтау үшін олқылықтардың орнын толтырудың барлық нұсқаларын ұсынады [33].

Мысалы, М.Н. Малейна кінәнің дәрежесімен қатар оның нысанын да ескеру қажеттігін ұсынады [34].

Сондай-ақ, И.С. Марусин. моральдық зиянды өтеудің субъективті көрсеткіштерге тәуелділігі [35].

Ол субъективті көрсеткіштерден басқа, енгізуді ұсынады объективті көрсеткіш мысалы, болған жағдайға қатысты қоғамның пікірі, сыртқы көзқарас, пікір және реакция деп аталады.

Сондай-ақ, критерийлерді жеке және жалпы деп бөлу арқылы моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтау тәсілін ұсынатын М.Н.Малеина пікірі бар. Жеке критерийлер жеке болады және нақты өмірлік жағдайға байланысты болады.

Осы құқықтар бұзылған кезде мәліметтердің сипаты, осы ақпаратты алған адамдар тобы ретінде мынадай жеке критерийлер ескерілуге тиіс.

Сондай-ақ, зиян келтіруші моральдық зиянды өтеген кезде тікелей зиянды өтеу және қайырымдылық қорына немесе мемлекет кірісіне есептелетін сома төленуі керек деген пікір бар.

Моральдық зиянды өтеу институтына қарап, бұл институттың көптеген проблемалық тұстары бар деп айтуға болады.

Екінші тараудан «заңдылық, әділдік және дұрыстық» ұғымдары моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтауға көмектеспейтінін көруге болады. Бірақ мәселе терминологияда емес, судьяларға бағыт-бағдар беруге мүмкіндік беретін және қазіргі жағдай үшін мүмкіндігінше дәл болатын бағалау критерийінің жоқтығында.

Моральдық зиянды өтеу бойынша ең мұқият жұмыстардың бірі Ерделевский А.М. Бұл автордың жұмысында іріңді механизм көрсетілген, оның пікірінше, осы саладағы барлық проблемалық нүктелерді жоюға көмектеседі. Ерделевский мүліктік емес игіліктерді бұзғаны үшін жазаның неғұрлым қатаң түрін енгізуді ұсынады – бұл қылмыстық жауапкершілік [36].

Өлшемді анықтау кезінде ол физикалық және психологиялық патологияларды есепке алмай, қарапайым адамның бастан кешірмейтін азап дәрежесін ескереді [37].

Моральдық зиянды өтеуге қатысты өз талаптары мен қарсылықтарын растау үшін тараптар ұсынған дәлелдемелердің өзектілігі мен қолайлылығы.

Соттағы дәлелдемелер – процеске қатысушы адамдардың іс жүргізу қызметі. Ол дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалаудан тұрады. Моральдық зиянды өтеу туралы істерді қарау кезінде бұзылған құқықтың бар немесе жоқтығын растайтын, кейіннен өтемақы мөлшерін анықтауға көмектесетін фактілер ескерілетін болады.

ҚР АПК- нің 63- бабының 1- бөлігінде сот солардың негізінде тараптардың талаптары мен қарсылықтарын негіздейтін мән-жайлардың, сондай-ақ істі дұрыс қарау және шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайлардың бар немесе жоқ екендігін анықтайтын заңды тәсілмен алынған фактілер туралы мәліметтер іс бойынша дәлелдемелер болып табылады [6].

Дәлелдеуде «дәлелдеу құралы» деген термин бар. Олар іс бойынша қолданылатын дәлелдемелер болып табылады.

Азаматтық құқық нормалары бойынша іс бойынша қаралған және іске қоса берілген дәлелдемелер талаптарға сай болуы керек, оның бірі заңдылық. Бірақ жолдың жіңішке болғаны сонша, заң шығарушы дәлелдемелер заңды болып саналмайтын критерийлерді белгіледі.

Заңды бұза отырып алынған дәлелдемелердің заңды күші жоқ және сот шешіміне негіз бола алмайды. Дәлелдемелер алынған және заң бұзылған болып саналады, егер: әрбір тарап өзі сілтеме жасаған барлық мән-жайларды дәлелдесе, басқаша айтқанда, талапкерге моральдық зиян келтіруді дәлелдеу ауыртпалығы талапкерге жүктеледі.

Жауапкерге келетін болсақ, ол ештеңені дәлелдемеуге құқылы, бірақ бұл жағдайда сот талапкер ұсынған барлық нақты дәлелдемелерді ескереді. Сот істі

қарау шеңберінен шықпайды, нақты деректерді ескереді, бірақ дәлелдемелерді өз бетінше іздемейді [38].

Моральдық зиянды өтеуге қатысты істерді шешу кезінде дәлелдемелердің өзектілігі мен рұқсат етілгендігі қылмыстық заңдағы дәлелдеумен бірдей заңның толық көлемінде ескерілуі керек деп есептейміз. Бұл норма моральдық зиянды өтеу және қылмыстық процесте қаралған істер жеке тұлғамен тығыз байланысты болғандықтан алға шығарылды.

Ресейден айырмашылығы, шетелде моральдық зиянды өтеудің ресейлік құқықтық институтына ұқсас құқықтық институттарды қолданудың бай тәжірибесі жинақталған. Көбінесе бұл Англияда, АҚШ-та және бірқатар басқа штаттарда (негізінен бұрынғы ағылшын отарларында) қолданылатын англо-саксондық (кейс) құқық жүйесі бар мемлекеттерге қатысты.

Қазіргі шындықтан көптеген оқиғаларды келтіруге болады, егер материалдық емес зиянмен санасу қажеттілігі оның айқындығымен көзге түседі, ал жәбірленушіге сыйақы беруден бас тарту қарапайым әділеттілік сезімін тудырады. Моральдық зиян мен моральдық мүдделерді елемеу, заң шығарушы тарапынан оларға немқұрайлы қарау моральдық зиянды өтеу туралы нормаларды жетілдіруде айтарлықтай алшақтықтың пайда болуына, сондай-ақ осындай істер бойынша сот практикасында кең вакуумның пайда болуына әкелді.

Біздің заңнамада моральдық зиянды өтеу туралы нормалар бекітілгеніне карамастан, бұл институттың тиімді жұмыс істеуінің нақты тетігі әлі әзірленбеген. Бұл көбінесе заң техникасының жеткіліксіздігімен немесе заңнаманың әлсіздігімен емес, халықтың құқықтық мәдениетінің төмендігімен түсіндіріледі.

Мемлекет жеке мүліктік емес құқықтардың өсіп келе жатқан рөлін ескермей, алаңдаушылықтың қол жетпейтін шындарында жабылмауы керек. Жеке мүліктік емес құқықтарды азаматтық-құқықтық қорғауды жүзеге асыру кезінде жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін нығайтуға баса назар аудару керек, бұл құқықтық мәдениетті қалыптастырудың маңызды алғышарты болып

табылады, оның жоғары деңгейінсіз құқықтық механизмнің ойдағыдай жұмыс істеуі мүмкін емес және ең алдымен құқықтық нормаларды, оның ішінде моральдық зиянды өтеу туралы нормаларды қолдануға байланысты мәселелерді шешу. Сондықтан, азаматқа өзінің жеке құқықтары мен игіліктерін бұзудан туындаған мүліктік емес моральдық зиян келтіргені үшін жалпыадамзаттық құндылықтардың басымдығын тану жағдайында мүліктік зиян келтіруден гөрі қатаң жауапкершілік белгілеу орынды болар еді. Сонда ғана моральдық зиянды өтеу институты жеке тұлғаның тұтастығын қорғау функциясын, яғни әлеуметтік қорғау функциясын орындайды.

Моральдық зиян көбінесе сезімтал және жәбірленушіні мүліктік зияннан гөрі қатты азаптайды.

Жәбірленушіге мүліктік зиян келтірместен қылмыс оның бүкіл өмірін бұзып, ауыр моральдық азап пен азап әкелетіні туралы айтудың қажеті жоқ.

Біздің ойымызша, «тұлға» ұғымын тек физикалық тұтастықпен шектеуге негіз жоқ. Керісінше, «тұлға» ұғымы материалдық емес, адамның рухани, моральдық саласын қамтиды.

Басқаша айтқанда, мүліктік емес, «моральдық зиян» деп мүліктік емес құқықтардың бұзылуынан немесе ар-намыс пен қадір-қасиетке қол сұғудан туындаған зиянды ғана емес, сонымен қатар кез-келген құқық бұзушылықтан туындаған әр түрлі тәжірибені түсіну керек. Моральдық зиян дегеніміз-белгілі бір адамға қарсы жасалған құқық бұзушылық салдарынан адамның психикалық әл-ауқатын, психикалық тепе-теңдігін бұзу. Бұл адам қорлауды, тітіркенуді, ашуды, ұятты, үмітсіздікті, ыңғайсыздықты және т. б. сезінуі мүмкін. Адамға қарсы жасалған құқық бұзушылықтың нәтижесінде оның қызметінің әртүрлі салаларында жағымсыз салдарлар туындауы мүмкін. Қалай болғанда да, моральдық зиян, жоғарыда айтылғандай, моральдық азапқа ұшырауды, жеке адамның бостандығын тарылтуды білдіреді және ол құқық саласынан тыс қалмауы керек.

Моральдық зиянды өтеу-бұл белгілі бір дәрежеде құқық бұзушылықтың жағымсыз салдарын тегістеу мүмкіндігі, жоғалған игіліктің орнына басқасын алуға ықпал етеді.

Моральдық зиянды өтеу мүлдіктік зиянды өтеудің негізінде жатқан принциптерге негізделуі керек. Сондықтан ҚР АҚ-нің 951-бабын қолдану негізіне азаптау жауапкершілігінің жалпы қағидаты - зиян келтірушінің алдын ала айтылған кінәсінің қағидаты әділ негізделді.

«Мүлдіктік емес қызығушылық», - деп атап өтті И. Брауд, - мүлдікке зиян келтірген кезде, жәбірленушінің осы бүлінген мүлдікке деген ерекше тәуелділігінің қызығушылығына айналуы мүмкін".

«Жеке адамға моральдық зиян келтіру, - деп жазады К. М. Варшавский, - сонымен бірге жәбірленушінің мүлдікіне емес, оның жеке басына - физикалық немесе моральдық зиянның бір түрі болып табылады және оның мүлдіктік жағдайына жанама түрде әсер етеді». Бұған мысал ретінде асыраушысының өмірінен айыру немесе адамның еңбекке қабілеттілігінен айыру немесе шектеу жатады. Мүлдіктік емес (моральдық) зиян мүлдіктік зиянның шамалы болуы да белгілі бір жоғалтудың өлшеусіз тәжірибесін тудырған кезде де туындауы мүмкін (мысалы, хаттарды, фотосуреттерді немесе жақын адамдардың басқа естелік заттарын жою және т. б.).

В. И. Даль бойынша зиян деп заттай немесе адамгершілік игіліктің бүлінуі, бүлінуі, жоғалуы, жеке құқықтардың бұзылуы, заңды немесе заңсыз деп түсініледі. Оның пікірінше, «зиян келтіру» зұлымдық, денсаулыққа зиян келтіру, жеке адамға зиян келтіру, мүлдікке зиян келтіру дегенді білдіреді, ал «зиян» мұндай әрекеттің салдары болып табылады.

М. Я. Шиминова моральдық зиянды өтеу қалпына келтіру функциясын ғана емес, сонымен бірге зиянды фактілердің пайда болуын болдырмау, демек, жеке адамға қол сұғушылықтан қорғау үшін кеңірек мақсатты көздейтінін жазады.

Біреудің ар-намысына әсер ететін әрекеттер ренжіген адамның жағдайын нашарлатып қана қоймайды, оның экономикалық әл-ауқатының тікелей төмендеуіне ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар әрбір азаматтың өмірді жағымды және бақытты ететін жоғары тәртіптің ләззаттарын сақтауға құқығы бар талаптарды қорлайды. тыныштық, жанның тыныштығы, үй және отбасы тыныштығы.

Ар-намыс пен қадір-қасиетті заңмен кепілдендірілген қорғау, оның ішінде адамгершілік зиянды өтеу арқылы жәбірленушінің психикалық жағдайына оң әсер етеді, оған әділеттілікке деген сенім ұялатады. Керісінше, егер моральдық тәжірибелер құқықпен қорғалмаса, онда бұл оларды күшейтеді, әншінің психикасын одан әрі жарақаттайды, оған әділеттілікке сенімсіздік тудырады. Құқық бұзушының өзі келтірген моральдық (моральдық) зиянды өтеу міндеті, өз кезегінде, оның ар-намысы мен қадір-қасиетін жазасыз төмендетуге мүмкіндік бермейтін, жеке адамның құқықтарын қорғауда да профилактикалық маңызы бар белгілі бір жауапкершілік шарасы болып табылады.

В. И. Дальдың сөздігінде «кеміту» сөзі кішірейту, азайту, үндемеу (бір нәрсе, оның ішінде Ар-намыс, қадір-қасиет, іскерлік бедел), ал «кемсіту», мысалы, қадір-қасиетін айыптау, айыптау, айыру дегенді білдіреді.

Осы сөздерді түсіндіруге сүйене отырып, - деп атап өтті Белгілі ресейлік заңгер, профессор Н. С. Малеин, - жауапкершілік шараларын қолдану қылмыскердің ар-намысы мен қадір-қасиетін төмендетеді, қорлайды, демек, ол моральдық сипаттағы жағымсыз салдарға ұшырайды (ұят, қорлау және т. б.).

Көптеген авторлар азаматтардың азаматтық құқықпен қорғалатын мүдделері саласының кеңеюімен және азаматтық-құқықтық реттеу мен жеке мүліктік емес қатынастардың мәні ретінде танылуымен моральдық зиян келтіргені үшін заңда жол берілген мүліктік жауапкершілік орынды және оправ деп келіседі.

Дегенмен, моральдық зиян мәселесі оның көптеген аспектілерінде шешілмеген күйінде қалып отыр. Жалпы теориялық принциптер, моральдық

зиянды құқықтық құбылыс ретінде анықтау тәсілдері әзірленбеген, оның құқықтық жүйенің жұмысында келтірілгені үшін құқықтық жауапкершіліктің рөлі ашылмаған, 'құқықтық біліктілік критерийлері және моральдық зиянды өтеуді құқықтық факт ретінде бағалау анықталмаған.

Моральдық зиян келтіргені үшін заңды жауапкершіліктің алдын алу рөлі туралы зерттеушілер іс жүзінде қозғаған жоқ.

Моральдық зиянды өтеу саласындағы азаматтық заңдар өте тұрақсыз - 1990 жылдан бастап бұл мәселе көптеген нормативтік актілермен реттелді, құқықтық реттеу саласы кеңейіп, тарылды, бұл моральдық зиянды өтеудің сот практикасына теріс әсер етті.

Менің ойымша, осы және басқа мәселелерді бірыңғай заң немесе Президенттің азаматқа келтірілген моральдық зиянның мөлшерін анықтау және өтеу тәртібі туралы Жарлығы әзірленіп, қабылданған жағдайда ғана шешуге болады. Мұндай акт көптеген жазылмаған «және» сөздерінің үстінен нүкте қойып қана қоймай, Қазақстандағы құқықтық тәртіпті, жеке адамның құқықтарын құрметтеуді қамтамасыз етудің қасиетті ісіне нақты қызмет етеді.

Жалпы және қылмыстық процесте моральдық зиянды өтеу саласындағы терең теориялық әзірлемелердің жағдайы мен жоқтығын қиындатады. Бұл мәселені зерттеуге көптеген танымал ресейлік (кеңестік) заңгерлер назар аударды. Б. Лапицкий, К. М. Варшаваго, И. Брауд, Н.С. Малеин, М. Я. Шиминова, Л. А. май-даника, Н. Ю. Сергеева, Ю. х. Калмыкова, п. я. Трубникова, М.Н.. Малеина, Е. Е. Мачульская, А. М. Ерделевский, Г. Горщенкова, А. Шичанина, Н. В. Кузнецова, К.Б. Ярошенко және басқалар. жаңа заманның моральдық зиян институтының теориялық негізін құрады. Аталған авторлардың ұстанымдары көптеген мәселелер бойынша әр түрлі болғанымен, олардың еңбектері жас мамандардың қазіргі және болашақ ұрпақтарын зерттеуге негіз болады, ал олар өз кезегінде моральдық зиянды өтеу институты жеке құқықтарды қорғау жүйесінде лайықты орын алуы үшін моральдық зиянның көптеген мәселелерін шешуі керек.

Қазақстан әдебиетіндегі жарияланымдардың көпшілігі шолу немесе ақпараттық сипатқа ие және мәселенің қандай да бір жеке аспектісін немесе барлығын толық, бірақ Үстірт және перспективалы түрде қамтиды. Азаматтық құқықтағы моральдық зиянды өтеуге байланысты мәселелерді жан-жақты зерттеу қажет.

Моральдық зиянды өтеу институтының қалыптасуының бастапқы кезеңінің негізгі факторы - бұл институттың нақты өмірге эволюциялық енуі. Қазақстан заңнамасында нормаларды түбегейлі бекіту, моральдық зиянды өтеу туралы судьялардың менталитетін, сондай-ақ құқықтанушы ғалымдардың шығармашылық белсенділігін өзгерту үшін әрбір азаматқа жеке мүліктік емес құқықтар мен игіліктерді қорғау құқығын іске асыруды қамтамасыз ететін моральдық зиянды өтеу институтының жұмыс істеуінің тиімді тетігін құруға бағытталған практикалық ұсынымдар әзірлеуде қолайлы алғышарттар жасайды.

Моральдық зиянды өтеу жөніндегі қазақстандық практика қалыптасу кезеңін бастан өткеруде, сондықтан жаңа заңнаманы жасаумен айналысатын құрметті заңгерлер «егер заң өз талаптарына сезімтал жауап беріп, көмекке жүгінетін болса, ескі кастрюль абайсызда сынған кезде, ал идеалды тауарлардың ең ауыр бұзушылықтары суық және сезімсіз болып қалса, тиісті құқықтық тәртіпті құру мүмкін болмайтынын» есте ұстауы керек.

Автор өзіне ұсынылған жұмыс моральдық зиянды өтеу институтының мәселелерін толық қамтуды талап ете алмайтындығы туралы нақты есеп береді. Алайда, егер бұл зерттеу оларды одан әрі дамытуға түрткі болса, ол өз міндетін орындалды деп санайды.

Адамның денсаулығына зиян келтірілген жағдайда талап қоюшының пайдасына моральдық зиян өтемақысын өндіру мәселесін шешкен кезде жергілікті соттар ҚР АҚ-тің 951, 952- баптарының талабын негізінен дұрыс басшылыққа алған. Моральдық зиянның мөлшерін анықтағанда сот денсаулыққа келген зиянның дәрежесін, құқық бұзушылықтың жасалғанын, жеткіліктілік, ақылға сыйымдылық, әділдік ұстанымдарын қатерге алған.

Алайда, Атырау қалалық сотында жол-көлік оқиғасынан салдарынан азаматтың денсаулығына зиян келтірілгендігіне қарамастан, моральдық зиян өндіруден бас тарту жағдайы анықталды.

ҚР АҚ-тің 951-бабының бірінші және екінші тармақтарына сәйкес моральдық зиян жеке тұлғалардың өзіндік мүліктік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы, кемсітілуі немесе олардан айырылуы, оның ішінде өзіне қарсы құқық бұзушылықтың жасалуы салдарынан жәбірленушінің басынан кешірген (төзімін тауысқан, уайымға салған) жан азабы немесе тән азабы (қорлау, ызаландыру, қысым жасау, ашуландыру, ұялту, түңілту, тән қиналуы, залал шегу, қолайсыз жағдайда қалу және т.б.).

ҚР АҚ-тің 952-бабының 3-тармағында моральдық зиян өтелуге тиіс мүліктік зиянға қарамастан өтелетіндігі көзделген.

Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысының 3-тармағында жан азабы (адамның эмоциялық-еріктік уайымдары) деп оның басынан кешкен қорлануына, ызалануына, қысым жасалуына, ашулануына, ұялуына, түңілуіне, залал шегуіне, қолайсыз жағдайда болуына және т.б. қатысты сезімдерін түсіну, ал тән азабы деп күш қолданылуына немесе денсаулығына зиян келтірілуіне байланысты азаматтың сезінетін тәнінің ауырғанын түсіну қажеттілігі көрсетілген.

Сотта анықталғаны, 2019 жылғы 09 шілдеде М.Ә.Миллат басқаруындағы «Nissan Sentra» маркалы, мемлекеттік тіркеу нөмірі белгісі 36 FQ 314 көлік құралымен Атырау қаласы, Сатпаев-Ерниязов көшелерінің қиылысында жол қауіпсіздігін қамтамасыз етудің белгіленген қағидаларын бұзып, бағдаршамның тыйым салынған түсінен өтіп, оң жағынан бағдаршамның рұқсат етілген түсінен өтіп келе жатқан К.Г.Санбаевтың басқаруындағы «Ravon Nexia R3» маркалы, мемлекеттік тіркеу белгісі 272 LUA 12 көлік құралына соқтығыс жасаған, нәтижесінде көлік құралы бүлініп, мүліктік зиян келтірілген.

Атырау қаласының мамандандырылған әкімшілік сотының 2019 жылғы 23 шілдедегі қаулысымен М.Ә.Миллат осы жол көлік оқиғасы бойынша

кінәлі деп танылып, оған 35 350 теңге айыппұл салу түріндегі әкімшілік жаза тағайындалған.

К.Г.Санбаев «Ravon Nexia R3» маркалы, мемлекеттік тіркеу белгісі 272 LUA 12 көлік құралының (осыдан әрі-көлік құралы) иесі.

«Nissan Sentra» мемлекеттік тіркеу нөмірі белгісі 36 FQ 314 көлік құралының иесі Ф.Ф.Муханжанов пен М.Ә.Миллаттың арасында көлік құралын басқаруға рұқсат етілетін құжаттар рәсімделмеген.

Жүргізушінің жауапкершілігі сақтандырылғандығы туралы құжаттар сотқа ұсынылған жоқ.

Талап қоюшы талап арызын бірнеше рет нақтылаған.

Алғашқы талап арызында талап қоюшы «AG Expert» эксперттік агенттігі» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің 2019 жылғы 23 шілдедегі №201 есебі бойынша мүліктік залал көлемі 1 550 173 теңгені құрағандығын негізге алып, жауапкер М.Ә.Миллаттан 1 550 173 теңге мүліктік зиянның өтемін, жанар-жағармайға кеткен шығын 49 466 теңгені, жоғалтқан табысы 115 355 теңгені, көлік құралын бағалау үшін жұмсалған 25 000 теңгені өндіруді сұраған.

Талап қоюшының өтінішімен көлік иесі Ф.Ф.Муханжанов қосымша жауапкер ретінде іске тартылған.

Сот іс қарау барысында К.Г.Санбаев талап арызын екінші рет нақтылап, көлік құралының тұрмысқа қажеттілігін ескеріп, көлікке қажетті қосалқы бөлшектерді өзінің қаражатына сатып алып, жөндеу жұмыстарын бастап кеткендігін көрсетіп, 764 000 теңгеге 2019 жылғы 16 қазандағы № 81 жүкқұжатын, шот-фактураны, 400 000 теңгеге ақаулық тізімдемесін арызына тіркеп, жауапкерлерден 1 164 000 теңге (764 000 + 400 000) мүліктік зиянның өтемін, жанар-жағармайға кеткен шығын 49 466 теңгені, жоғалтқан табысы 230 710 теңгені, көлік құралын бағалау үшін жұмсалған 25 000 теңгені, барлығы 1 469 176 теңгені өндіруді сұраған.

К.Г.Санбаевтың талап арызын үшінші рет нақтылап, қорытынды талабында жауапкерлерден 1 164 000 теңге мүлiктiк зиянның өтемін, 200 000 теңге моральдық зиянның өтемін, жанар-жағармайға кеткен шығын 49 466 теңгені, жоғалтқан табысы 308 910 теңгені, дәрі-дәрмекке жұмсаған шығын 100 000 теңгені, көлік құралын бағалау үшін жұмсалған 25 000 теңгені, барлығы 1 847 376 теңгені өндіруді сұраған.

Атырау қалалық сотының 2019 жылғы 06 қарашадағы шешімімен талап ішінара қанағаттандырылған.

Жауапкер Муханжанов Фархат Фаридовичтен талап қоюшы Санбаев Канат Гайнулаевичтың пайдасына 750 559 теңге мүлiктiк зиянның өтемі, 32 505 теңге сот шығыстары өндірілген.

Талаптың 1 071 817 теңге материалдық және моральдық зиянды өндіру туралы бөлігі қанағаттандырудан бас тартылған.

Атырау облыстық сотының азаматтық істер жөніндегі сот алқасының қаулысымен Атырау қалалық сотының 2019 жылғы 06 қарашадағы шешімі өзгертілген.

Жауапкер Миллат Мөлдір Әділханқызынан талап қоюшы Санбаев Канат Гайнулаевичтің пайдасына 100 000 теңге моральдық зиянның өтемі, 1 263 теңге мемлекеттік баж бойынша сот шығысы өндірілген. Шешімнің қалған бөлігі өзгеріссіз қалдырылған.

Талап қоюшымен ұсынылған «AG Expert» эксперттік агенттігі» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің 2019 жылғы 23 шілдедегі №201 санды бағалау есебі бойынша көлік құралының амортизациялық тозуды ескергендегі қалпына келтіру құны 1 243 571 теңгені, қалпына келтіру жөндеуден кейін техникалық құралдың тұтынушылық қасиеттерінің өзгеруі кезіндегі бағалау құны 306 601 теңгені құраған.

Жауапкер ұсынылған есеппен келіспей, мемлекеттік сараптама тағайындауды сұраған.

2019 жылғы 30 қыркүйектегі Атырау облысы бойынша сот сараптамалары институтының № 3671 санды қортындысы бойынша көлік құралына келген залал амортизациялық тозуды ескергенде 750 559 теңгені (автокөлікті оңдауға жұмсалған шығын 313 302 теңге + қосалқы бөлшектермен шығындық материалдар құны 437 257) құраған.

Сарапшы қалпына келтіру жөндеуден кейін техникалық құралдың тұтынушылық қасиеттерінің өзгеруі кезіндегі бағалау құнын (тауарлық түрін жоғалту) сотпен бұндай сұрақ қойылмауына байланысты шығармаған. Талап қоюшы бұндай талапты қоймаған.

ҚР АПК-нің 48-бабының 2-бөлігіне сәйкес сот өз бастамасы бойынша талап қою нысанасын немесе негізін өзгертуге құқығы жоқ.

Осыған байланысты қалпына келтіру жөндеуден кейін техникалық құралдың тұтынушылық қасиеттерінің өзгеруі кезіндегі бағалау құнын өндіру туралы талап қойылмауына байланысты талап қоюшының болашақта сотқа осындай талап қоюға құқығы бар екендігі туралы сот алқасының қаулысында көрсетілген.

Бірінші саты соты іс бойынша келтірілген дәлелдемелердің жиынтығына баға бере отырып, М.Ә.Миллат пен Ф.Ф.Муханжановтың арасында көлік құралын басқаруға және басқару салдарына жауапкершілік туралы құжаттар рәсімделмеуі себепті, К.Г.Санбаевтың пайдасына 750 559 теңге жол көлік оқиғасы салдарынан келтірілген мүліктік зиян жауапкер Ф.Ф.Муханжановтан өндіру туралы дұрыс қорытындыға келген.

Невропотолог дәрігердің 2019 жылғы 10 шілдедегі №071/у нысанындағы медициналық қорытындысына сәйкес К.Г.Санбаевқа «жеңіл дәрежелі бас миының шайқалуы, бастың шашты маңдай бөлігіндегі жұмсақ ұлпалардың соғылуы», «жарақаттан кейінгі энцефолопатия» диагнозы қойылған.

Аталған қорытынды жол-көлік оқиғасының нәтижесінде К.Г.Санбаевтың денсаулығына зиян келтірілгендігін растайды.

ҚР АҚ-тің 951-бабының 3-тармағының 3)-тармақшасына сәйкес зиян келтірушінің кінәсіне қарамастан моральдық зиян азаматтың өмірі мен денсаулығына жоғары қауіптілік көзі арқылы келтірілсе өтеледі.

Заңның аталған нормасына сәйкес моральдық зиянды азаматтың денсаулығына жоғары қауіптілік көзімен зиян келтіруші өтейді.

Жоғарғы Соттың нормативтік қаулының 8-тармағына сәйкес соттар моральдық зиян өтемақысының мөлшерін анықтаған кезде азаматқа келтірілген жан мен тән азабының ауырлығын, оның субъективтік бағалануын, сондай-ақ осы жағдайларды куәландыратын объективті мәліметтерді, атап айтқанда жәбірленушінің басынан кешірген жан немесе тән азабының дәрежесін (дене жарақаттарының келтірілуі және т.б.) назарға алуы қажет.

Анықталғандарды басшылыққа алып, сот алқасы бірінші саты сотының шешімін өзгертіп, талап қоюшының бұзылған жеке мүліктік емес құқықтарының (денсаулық) өмірлік маңыздылығын, ақыл-парасаттылық пен әділдікті басшылыққа алып, К.Г.Санбаевқа келтірілген моральдық зиянның өтемін 100 000 теңгеге бағалап, жол көлік оқиғасы бойынша кінәлі деп танылған М.Ә.Миллаттан талап қоюшының пайдасына 100 000 теңге моральдық зиянның өтемін дұрыс өндірген.

«Көлік құралдары иелерінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру туралы» Заңның 25-бабының 2-тармағының үшінші және төртінше тармақшасына сәйкес сақтандыру төлемі туралы өтінішке жәбірленушінің өміріне, денсаулығына зиян келтіру фактісі болған жағдайда жәбірленушінің еңбекке уақытша қабілетсіздігінің мерзімі туралы денсаулық сақтау ұйымдары анықтамасының немесе мүгедектік белгіленген жағдайда мамандандырылған мекемелердің жәбірленушіге мүгедектік белгілеу туралы анықтамасының көшірмесі, жәбірленушінің қайтыс болғаны туралы куәліктің нотариат куәландырған көшірмесі жалғануы тиістілігі көзделген.

Жоғары қауіптілік көздерінің соқтығысуынан үшінші тұлғаларға келтірілген зиянды өндіру туралы істерді қараған кезде қиындықтар

болмайды, алайда істі қарауға дайындық кезенде материалдық және процестік құқық нормаларын қолдануда, іске қатысушылардың құрамын анықтаған кезде қиындықтар тудырады.

Сақтандыру шарттарынан туындайтын даулар бойынша сот практикасы туралы Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысының 17-тармағына сәйкес сақтандырушы көлік құралына келтірілген зиянның мөлшерін айқындауды зиян мөлшерін айқындау қағидаларына сәйкес мүлікке келтірілген зиян мөлшерін айқындау туралы арыздың негізінде он жұмыс күні ішінде жүзеге асырады.

Көлік құралына зиян келтірілген жәбірленушінің (пайда алушының) өзі немесе сақтанушы (сақтандырылған адам) мүлікке келтірілген зиянның мөлшерін айқындау туралы арызды берген күнінен бастап зақымдалған мүлікті көлік оқиғасының салдарынан түскен күйде сақтайды және сақтандырушыға бүлінген мүлікті қарап-тексеруіне мүмкіндік береді.

Егер сақтандырушы белгіленген мерзімде зиян мөлшеріне есептеуді ұйымдастырмаған жағдайда ғана жәбірленуші (пайда алушы) өз бетінше бағалау ұйымының қызметтеріне жүгінуге және бүлінген көлік құралын қалпына келтіру (кәдеге жарату) жұмыстарын бастауға құқылы. Бұл ретте бағалау ұйымының көлік құралына келтірілген зиян мөлшерін айқындау нәтижелерін сақтандырушы сақтандыру төлемін жүзеге асыру үшін қабылдайды.

Қаулының 18-тармағында зиян мөлшерін айқындау қағидаларының 11-тармағына сәйкес жәбірленуші (пайда алушы) немесе олардың өкілі зиян мөлшері туралы есепті алған күнінен бастап үш жұмыс күні ішінде онда жүргізілген зиян мөлшері есебінің нәтижелерімен келісетіні не келіспейтіні туралы белгі қояды деп көрсетілген.

Сақтандырушы айқындаған зиян мөлшерінің нәтижесімен келіспеген кезде жәбірленуші (пайда алушы) зиян мөлшерін бағалау нәтижелерін заңсыз деп тану туралы жеке талап арыз беру арқылы, не болмаса сақтандыру төлемін өндіріп алу туралы талаптарды сотта қарау барысында оны даулауға құқылы. Сот осындай дау туындаған кезде сот сараптамасын негізсіз тағайындауды

болдырмау мақсатында сақтандырушының Зиян мөлшерін айқындау қағидаларында қамтылған талаптардың сақталуын тексереді, қажет болған жағдайда іске маманды қатыстырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу тақырыбы бойынша жүргізілген зерттеуді қорытындылай келе, моральдық зиян - бұл адамның туғаннан немесе заңға байланысты материалдық емес игіліктеріне бағытталған іс-әрекеттерден/әрекетсіздіктерден туындаған адамның физикалық немесе психикалық азаптары, дәлірек айтсақ, оны бұзу моральдық зиянды өтеу институтының мәні болып табылады.

Сот практикасын зерделей отырып, моральдық зиянды өтеу мәселелері бойынша сот қарауының мәні талапкер моральдық зиянды өтеуді талап ететін құқықтық қатынастар болып табылатынын, ал жауапкер өз кезегінде талапкердің бастан кешкен азаптарын өтеуге немесе өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндеттенетінін көруге болады.

Осы санаттағы істерде талап қоюдың мәні ақшалай баламада көрсетілген зиянды өтеу туралы талабы, яғни істі қарау нәтижесінде сәйкес өтемақы нысаны өзгертілетін келісімге келсе.

Моральдық зиянды өтеу туралы талап келесідей күрделі нақты құрамға негізделеді:

- талапкердің физикалық немесе психикалық азаптары;
- жауапкердің осы азаптарға әкеп соқтырған және осы азаптарды келтірген әрекеттері/әрекетсіздігі;
- тікелей құқықтық норманың болуы моральдық зиянды өтеуді қарастырады.

Моральдық зиянды өтеу туралы істер бойынша талап қоюшы тек жеке тұлға бола алады. Заңды тұлғалар бұл санаттағы істер бойынша талап қоюшы бола алмайды, олар «гудвиллге» қатысты мәселелер бойынша талап қоя алады. Ал жауапкер мемлекеттік органдар, заңды және жеке тұлғалар болуы мүмкін [38].

Қазақстан Республикасының моральдық зиянды өтеу институтын қарастырып, талдай отырып, мынадай қорытынды жасауға болады.

Біріншіден, бұл институттың маңыздылығы байқалады, өйткені ол адамдардың мүліктік емес құқықтары мен игілігін қорғауға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтардың өз құқықтары мен бостандықтарын, мүліктік және мүліктік емес құқықтарды, моральдық материалдық залалды өндіріп алу құқығын сот арқылы қорғау құқығын қамтамасыз етеді [35].

Екіншіден, моральдық зиянды өтеудің негіздері келесідей:

- зиян келтірушінің кінәсі;
- тараптардың нақты бұзылған мүліктік емес құқықтың бар екендігі туралы дәлелдемелер беру және физикалық немесе психикалық азап шегу арқылы растау.

Азаматтық заңнаманы зерттей отырып, бұл байқалды ескіру моральдық зиянды өтеу институтына ол қолданылмайды. Сондай-ақ, өтемақы тек ақшалай баламада жүзеге асырылады.

Үшіншіден, моральдық зиянды өтеу институтының ең негізгі мәселесі моральдық зиянды өтеу мөлшерін анықтау болып табылады. Заң шығарушы сотқа іс жүзінде озбырлықты көрсететін бұл мәселеде әрекет етудің толық еркіндігін берді және бұл әрекет еркіндігі еліміздің азаматтарын әділдік пен теңдік қағидасынан айырады. Ақшалай эквивалентті пайдаланған кезде талапкердің басынан өткерген азапты дұрыс бағалайтын жіктеу әдісінің болмауына байланысты судья өтемақы мөлшерін өзінше белгілейді, бұл да сыбайлас жемқорлық нүктесі болып табылады. Заң шығарушы соттың істерді шешу кезінде оларды есепке алатын критерийлерін белгіледі. Моральдық және физикалық азаптың сипаты мен дәрежесі, нақты мән-жайлар, қиянат жасаушының кінәсінің болуы мен дәрежесі ескеріледі. Біздің ойымызша, қылмыстық құқықтағы санкциялардың шекараларына ұқсас «айырдың» ауқымын анықтау қажет, оның шегінде судья нақты дауларды шешу кезінде барлық критерийлерді ескере отырып, өтемақы мөлшерін анықтауға еркін болады.

Сонымен, моральдық зиянды өтеу институтын зерделей келе, оны одан әрі жетілдіруді қажет ететін бірқатар мәселелер бар екені анықталды, және зерттеу мақсатына сүйене отырып, келесі міндеттерді шешілді:

Моральдық зиянды өтеу институтының дамуы мен қалыптасуының тарихи алғышарттары ұқсас құрылымға ие екендігіне және бұл мәселенің күні бүгінге дейін толық шешімін таппағанына көз жеткіздік. Моральдық зиянды өтеу мәселесіне қатысты пікірлердің плюрализмін көрдік.

Қазақ елі заңына келсек, қазақтардың «қарабайыр» болып көрінетін заңында бұл институттың қалай реттелгені анық. Ал моральдық зиян келтіргені үшін жауапкершіліктің «бүгінгі» өтемақыдан айырмашылығы, белгілі бір

құқықтардың бұзылуының мөлшерін бағалаудың градациясы болғанын байқамау мүмкін емес, мұны біз үлкен артықшылық деп санаймыз.

Сондай-ақ азаматтық құқықтағы моральдық зиян институтын, мүліктік емес құқықтарды бұзғаны үшін жауапкершіліктің, бұл жағдайда моральдық зиянның туындау негіздерін қарастырдық.

Теориялық және практикалық материалдарды зерделей келе, моральдық зиянның орнын толтыру мөлшерін анықтау үшін жүйелеу әдісі қажет деген пікір қалыптасты.

Зерттеудің нәтижесі бойынша қорғауға шығарылатын ережелерді ұсынамын:

1. ҚР АҚ 951-бабының 1-бөлігіне сәйкес моральдық зиянның негіздемесін реттейді, алайда негіздеме саналатын құқық бұзушылықтың түрлеріне жіктелмеген. Сондықтан, сот аталған санаттағы азаматтық істерді қарау барысында субъективтік бағалаумен ғана шектеледі. Өтемақы мөлшерін бағалаудың нақты критерийлері мен әдістерінің болмауына байланысты моральдық зиянды өтеудің негіздері мен мөлшерін анықтау мақсатында Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысының 8 тармағы келесі редакцияда толықтырылсын: «Соттар моральдық зиян өтемақысының мөлшерін анықтаған кезде, тарифтік схемаға сәйкес жәбірленушіге қарсы жасалған құқық бұзушылықтардың түрлеріне қарап жүзеге асыруы тиіс.» Қосымша А.

2. Өтемақы мөлшеріне әсер ететін маңызды параметрлерді анықтап бағалау мақсатында Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысының 8 тармағы келесі редакцияда толықтырылсын: «Соттар іс бойынша шешім шығарған кезде өтемақы мөлшеріне әсер ететін мән-жайларды бағалау мақсатында сарапшы-психологтарды тартуы қажет».

3. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1999 жылғы 9 шілдедегі «Қылмыстық процесті жүргізетін органдардың заңсыз әрекеттері салдарынан келтірілген зиянды өтеу жөніндегі заңды қолдану тәжірибесі туралы» N 7 нормативтік қаулысының 2 тармағының төртінші абзацы ҚР ҚПК 41 бабы 3

тармағымен көзделген моральдық зиянның салдарын жою негіздерімен толықтырылып сәйкестендірілуі қажет.

Заң шығарушы физикалық және моральдық азаптарды есепке алуды, сондай-ақ кінәлі әрекеттердің (әрекетсіздіктердің) болмауы немесе болуын есепке алуды қамтитын кестені жасайды делік.

Аталған ұсынымдар Қазақстан Республикасы теңдік пен әділдік принциптері сақталатын болады, осыдан кейін судьялар моральдық зиянды өтеу мөлшерін айқындау үшін негізге ие болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ:

1. «Egemen Qazaqstan» 26.08.2020 жылғы «Қазақтың байырғы ғұрыптық заңы – «Жеті жарғы» атты мақала <https://egemen.kz/article/246592-qazaqtynh-bayurghy-ghuryptyq-zanhy-%E2%80%93-zheti-dgarghy> (алынған мәлімет 27.11.2022 жыл).
2. ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО ТОМ I Учебник для вузов (академический курс) (главы 1 - 15) Ответственные редакторы: М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин.
3. Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы.
4. Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-қимыл жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 29 сәуірдегі № 264 қаулысы.
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.
6. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ КОДЕКСІ Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ. Ерекше бөлімі.

7. Соттардың моральдық зиянды өтеу жөніндегі заңнаманы қолдануы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы № 7 нормативтік қаулысы.

8. Св.: Eduard Jenks. A digest of English civil law. Book 2. Part 3. 1908. P. 315- 316, 326.

9. См.: Fraser. A campendium of the law of torts. 1908. P. 102.

10. См.: Матвеев Ю.Г. Англо-американское деликтное право. М., 1973. С.50;

11. См.: Мавеев Ю. Г. Указ. соч. С. 55.

12. См.: Strafgesetzbüch. § 231.

13. См.: Союзный закон "Об обязательствах" от 14 июня 1891 г.

14. Гражданское уложение Германской империи / Пер. с нем.; Прилож, к ж-лу Министерства юстиции. Спб., 1898.

15. См.: Комаров А.С. Ответственность в коммерческом обороте. М., 1991. С. 40; Nehlsen v. Stryk K. Schmerzensgeld ohne Genugtuung // Juristenzeitung. 1987. №. 3. S. 119.

16. См.: Французский гражданский кодекс 1804 г. с последующими изменениями до 1939 г. / Пер. И. С. Перетерского. М., 1941..

17. Sirey, Les Codes annotes, Code Civil. Т. 2. 1901. P. 607.

18. См.: Laurent, Principes de droit civil. V. XX. P. 418.

19. См.: Комаров А.С. Указ. соч. С. 40.

20. Ilе foro Italiano, 1909 г., 1208.

21. Беляцкин С.А. Указ. соч. С. 23.

22. См.: Там же. С. 23-24.

23. См. Матово 10.Г. Указ. соч. С. 51.

24. См.: Матвеев Ю.Г. Указ. соч. С. 52-53.

25. «ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ КОМПЕНСАЦИИ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА В РОССИИ И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ» Меняйло Людмила Николаевна, к.п.н., доцент Приходько Владислав

Сергеевич, курсант Белгородский юридический институт МВД России имени И.Д. Путилина., ЭВОЛЮЦИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА: проблемы и перспективы Том 2 ЮР-14.

26. БАЧУРИН СЕРГЕЙ НИКОЛАЕВИЧ «Устранение последствий морального вреда в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан»

27. " Проф. Петражицкий, Возмещение нематериального вреда с точки зрения кошааной политики "Право", 1900 г. N 16. - С.153.

28. Мартыненко Н. Э., Феду лаев Д.А. Факторы, влияющие на нарушение законности в деятельности органов внутренних дел, и средства воздействия на них // Адвокатская практика. М., 2005. No 6. С. 17.

29. Потапенко С. Действующий способ защиты // ЭЖ-Юрист. - 2004. - No 1. - С.6.

30. Эрделевский А.М. Моральный вред и компенсация за страдания. - М., 1997. - С.247.

31. Литвицкий П.Ф. Клиническая патофизиология. Учебник. - М. Практическая медицина, 2015, - С.15.

32. Кирсанов П.В. Компенсация морального вреда: многоаспектность проблемы // гОрист: - 2003. - No 12.

33. Великомыслов 10.Я. «Возмещение (компенсация) морального вреда». М., 2007. - С. 157-159.

34. Малеин Н.С. Юридическая ответственность. Правовая система. Функционирование и развитие. - М., 2002. - Т. 2.

35. Марусин И.С. Физические лица в международных судах. СПб., 2007 (монография)

36. Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий иконодательства и судебной практики. - 3-е изд., испр. и доп. - М., 2004. - С. 320

37. Кудашкин А.В. Правовые проблемы компенсации морального вреда при нарушении имущественных прав // Право в Вооруженных Силах. - 2000. - No 8

37. Безлепкин Б.Т. Судебно-правовая защита прав и свобод граждан в отношении с государственными органами и должностными лицами. - М.: Учебно-консультационный центр «ЮрИнфоР», 1997, - С.128

38. Гражданское и торговое право зарубежных стран: учебное пособие / В.В. Пиляева. М.: Велби, 2012. С. 50-51.

39. Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда (теория и практика). Автореф. дис. доктора юрид. наук. - М., 1987.